

Із поезій Петра Карманського.

I. До братів.

Засну як легіт в сірій скибі,   І в хвилях скорби, в хвилях горя,
Розвіюсь мов рідка імла...   В тяжких для вас осінніх днях,
Візьму з собою злидні й болі, —   Вони заблиснуть наче зорі
Оставлю вам самі діла.   І роз'яснять ваш темний шлях.

Рим 10/XII 1902.

II.

Гіркі мозолі точать сили,   Й мене небавком вложать в яму
На ріках сліз пливуть літа;   І гріб травою заросте.
Ростуть хрести, гроби, могили,   Усьому смерть положить таму:
Змагаєсь чорна самота.   Усьо пуста — таке пуста...

Весь вік ідуть за мною вірно
Понура скорб і лютий біль
І кличуть: „Цить! терпи покірно;
Не тут твоя остання ціль!“

Рим 13/XII 1902.

III. В Римі.

[На спомин Ів. Трушу].

В алях кипарисів	Гучний акордів клекіт
Важкий царив спокій;	Як водопад гримів;
Шуміли горді кедр	Клонились сумно пальми
І тьохкав соловій —	І шірт чогось тремтів —
А нам було так сумно...	А нам було так сумно...
Вечірня полусутінь	На жовтих хвилях Тибру
Сновила кольосей,	Веселий ніс ся спів,
Сіріли колюмади	Горіли в сонці криші,
І тихий мавзолей —	В імлі Петро синів —
А нам було так сумно...	А нам було так сумно...

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК ХХІІ.

13

Шаліли горді люди,
 Нам тісно тут було;
 На наші скорбні груди
 Колодою лягло —
 Ми знали: що... Мовчали.

Рим 5/X 1902.

IV. До Г. М.

Як хвилі розбиті на лавах граніту
 Підемо своїми шляхами;
 Неначе листочки осіннього цвіту
 Закине нас буря сьвітами.
 В далекій чужині зішлись ми случайно
 І знов розійдем ся — чужі;
 Для Тебе самої остануть ся тайні
 Мої недоумряні мрії.
 Ти линеш до сонця, — я все ще блукаю
 Стернями пустої надії.
 Ніхто не вгадає, ніхто не спитає,
 Чи важко... Та цить!... ми чужі..

Рим 20/XII 1902.

Із поезій Олеґси Коваленка.

I. Де вона?

Де та, яку душа шукає,
 Яку жада вона кохати,
 З якою бути в парі має,
 Якій бажа себе віддати?
 Де та, котрої облик чистий
 В душі малюєть ся, вітає
 І голос чарівний, сріблястий
 За мною солов'єм лунає?
 Де та, в медових уст якої
 Солодку мову слухать хочу;
 Впиватись піснею котрої
 Бажаю цілі дні і ночі?
 Де та, що душу відгадає
 І серце чим моє існує,
 І мрії ті-ж що й я кохає
 І Україну золотую?

Де та, що за одно зі мною
 І в найлютішій години
 Сьміливо виступить до бою
 За щастє й волю України?...

II. Бажанє.

Нехай наша доля як зіронька сяє,
 Нехай чарівна нам ще раз усьміхнеть ся;
 Нехай наша воля що хвилі зростає, —
 По всій Україні хай широко леть ся!
 Нехай Україна цьвіте-розцьвітає,
 Нехай увесь сьвіт нашу кобзу почує,
 Нехай рідна пісня невпинно лунає,
 Нехай скрізь братерство та згоду віщує!...

III. Житє.

Житє як хвилі в морі плине,
 За днями дні біжать юрбою:
 Нема й не буде їм упину,
 Найкращий час беруть з собою...
 І щож житє дає-лишає
 Літа беручи молодії?
 Одні бажаня лиш без краю,
 Щоб марне не пройшли надії...

Із поезій Юліяна Панкевича.

I.

Хоч зазнав я стілько горя,
 Що сповнило-б глубінь моря —
 Хоч зазнав я стілько муки,
 Що в зневірі впали руки —
 Хоч зазнав я стілько болю,
 Що приснав вже свою волю —
 То не вмерла в мині сила,
 Що-б кайданів не зломила...
 Гетьте-ж мрії, ви, без тіла,
 Бо живому час до діла!

II.

На стеблині дрібненькій
 Виріс дзвоник біленький,
 І дзвонить, дзвонить, дзвонить —
 Солодку пісню ронить.
 Пісня без голосочка
 Ллєсь струєю з двіночка,
 Стелить ся воздухами,
 Лугом, полем, гаями,
 На мир божий, на люди,
 Осолоджує труди.
 А дзвоник дзвонить, дзвонить,
 Солодку пісню ронить.

III.

Потало сонце. Меркне сьвіт.
 Ріка вечірнім сявом мигтить
 І мрака стелить ся долами.
 В хатах віконця вже займають ся огнями,
 А понад стріхами без стриму
 Знай тягнуть ся прозорі смуги диму.

Дорогою немов пливуть гуртками
 Корови, коні, діти з сопілками,
 Женці з роботи. З дїтських груденят
 Несеть ся сьміх і жарти й смів,
 Біжить аж у село до хат,
 І там вита його веселий голос псів.

В небесній хаті вікна відчиняють
 Ясні зорі й тихо розмовляють.
 Сонливий місяць станув на порозі,
 І срібним зором водить по дорозі,
 Де кваплячись до гаснучих вікон,
 В село спішить ся на ночівлю сон.

ГРИЦЬКО ГРИГОРЕНКО.

☉ Ніяк не вмре. ☉

Оповіданє.

I.

Весна красна! Скільки не дивись на тєє діло, — ніколи не надивись ся! А чого-б його дивити ся? Кожного року воно буває і кожного року зникає, всі до нього привикли, всі його знають, — то чого-ж дивитись, чого вітхати? А ось же, як одного ясного весняного дня вийдеш з хати та подивись ся на небо, що здасть ся так чогось близенько, ось-ось коло тебе, десь коло твоїх грудий, з хмариньками біленькими, що здають ся мягкими, мягкими, наче пушиньки, та поглянеш на степ, навкруги увесь рівний, зелений, на квітки, що кожная як молода до церкви убрана, та як подивись ся на жито, що в осени голками червоними, твердими стирчало, а тепер на обидва боки довгі пасмочки розвиває, як почувеш ще жайворонка, що пускає з високости свою маленьку пісеньку, — то аж серце почне таяти як віск од полумя...

Так думала й стара Конониха, лежачи на печі в старому кожусі, така худа та жовта, що не знать було, чи то один кожух лежить? Од болісти вона зовсім звелась: щоки, рот та очи її зовсім запались, а ніс, підборіддя та чоло стирчали жовті. Вона лежала та не спала і все їй хотіло ся на вулицю вилізти, тільки вона не могла сама з печі злізти, а невістка не прийде таки саме од себе помочи дати — їй байдужки!

— І де вона провалилась, чортове зілля! — сердилась свекруха. — Ну, хай їй колись так прийдець ся, як оце мені, ну, хай!...

А невістка Варка була недалечко; сиділа на призьбі коло хати з иншими жінками, як скрізь у неділю після служби жінки собі сидять, насіння лузають або балакають.

— То оце твоя свекруха доси й жива! — мовить одна до Варки.

— А то-ж! — відповідає Варка, витираючи човником нижню губу і прижмурюючи очи.

— Скільки разів вона вже за попом посилала, скільки разів причащала ся, скільки разів хвалила ся, що вмирати збираєть ся, а все жива! Це вже не порядок! — обізвалась з прикрим усьміхом на тонких губах суха, сувора молодиця в чорному очіпку по самі очи, Марія Зубкова.

— А вже-ж! — відповідає знов Варка, накопиливши губу.

Маленька вирячкувата Гапця з чорними як дьоготь і круглими як колесо бровами і собі вкинула:

— Бач, яка! чужого віку заживає! Хай би вже вмирала собі!

Молода та гарна, червона Катерина зітхнула:

— А я як згадаю, що й мені вмирати... Боже храни, як лякаю ся!

Суха Марія в чорному очіпку по самі очи вилаяла її:

— Дурна ти! Тобі? Хиба тобі умирати? Тобі ще далеко! А так воно й так: коли ти молоде — живи, коли старе — вмирай, і вже! Од неї ніхто не одкрутить ся, ні!

Катерина сказала:

— А я як подумаю, що тут була я, а тут нема і годі!... Лякаю ся, лякаю ся!...

— А чи чули ви, сестрички, — перебила їй Гапця, — як старий Чубан умер? Наїв ся добре сала на Великдень тай почув, що живіт болить: на один бік — ох! на другий бік — ох! Після каже: „Оце, діточки, смерть моя по мене прийшла! Готуйте, діточки, труну, я вже зараз умру...“ Коли це приїздить хвельшар ненароком, до його в хату зайшов, подивив ся і каже: „Хочеш, діду, я тебе од твоєї болісти оправлю?“ Тільки якуюсь то дудку хотів у живіт тикати, чи що, а дід Чубан і каже: „Ні, спасибі вам, ваша благородія! Ви вже мене не займайте, я й так умру! Чую я, смерть моя йде, хай уже діточки самі живуть з Богом!“ Зложив руки хрестом, звелів свічку подати тай і вмер. І добре зробив, еге! Не то, що твоя свекруха.

В тім щось заторохкотіло в віконце в середини. Жінки обернулись і побачили суху статуру Кононихи, що стояла за вікном і держалась за лутку однією рукою, щоб не впасти, а другою хотіла одсунути кватирку, і все хрипко повторяла: „Варко! Варко! Варко!“

Варка кинулась у хату пробуркотівши: „А хто-б тобі!“ Деякі молодичі потягли й собі за нею.

Свекрухи зараз настались на невістку:

— Ой ти, стерво прокляте, що ти зо мною робиш, що ти тільки робиш зо мною? — Вона стала показувати пучкою навкруги: на стіл, де валялись якісь недоїдки, крайчик хліба, картоплина, була розлита вода, на лаву, де лежали неприбрані ганчірки. вонючі і порвані, на долівку, що не була ні мазана ані метена, на поколупаний припічок. — Що це так? Га? Що це? Я-ж тобі казала: вимаж мені піч! Я-ж тобі приказувала: полагодь долівку! О-о-хо-хо! Чому ганчірки ік празнику не попрали?

Голос у Кононихи де далі все робився дужчим і лютийшим: тільки що вона мало не падала од слабости, а тепер уже здавалось наче зовсім здорова, аж щокі її запалились, тільки важко дихала, а все кричала своє тонким голосом, як поцсована скрипка: „А деж твої очі, де твої руки? Чи ослігла, чи одуріла, що таку погань заводиш? Думаєш, що я тее... дак... Ні, стій, я ще тобі покажу! А-а-а!“ — Вона замахнулась високо своїм пожовклим, сухим кулаком, аж заскиглила, заридала.

Варка тим часом дивила ся вовком та змїтала лаву все на одній місці хвартухом, а про себе мурчала:

— Лежали-б отам собі!

Коли це дурна Гапця заступила її і заторохтіла:

— Слухайте, бабо, що це ви справді в молодичі глузуйте? Що це за стать така? Так оце ви досі й не вмерли? А я думала...

Не встигла вона й договорити, як Конониха із стогоном так і посунулась, наче сніп соломи на долівку; коли-б були жінки не піддержали, то була-б гепнулась усім тілом.

Тепер баба поблідла як крейда і одразу знесилїла, тільки й могла ледви чутно промовляти:

— Ой, лишечко, рятуйте... дихати дайте... духу... повітря...

Вона дихала як риба, що з води витягли, коротко і швидко. Варка з переляком кинулась до неї.

— Що, що, що таке вам, мамо? Ось я підведу!

Конониха таки знайшла в собі силу і пхнула її: „Геть!“ — хрипко зашепотіла.

Варка накопилила губу, одвернулась і з серцем сказала:

— Про мене... бач... — Вона не договорила, так їй було прикро.

Жінки витягли помалу по-під руки Конониху з хати на двір і поклали на землі під старою березою коло тину. Тут вона одійшла. Спершу полежала закривши очи, опісля кілька разів добре вітхнула і мовчки усміхнулась. Варка зісталась у хаті, а жінки пішли знов на вулицю гуляти. Коло Кононихи зісталась одна старенька бабуся, маленька, сухенька, а повновида жінка, з дуже блискучими, карими очками і коротенькими, волохатими брівками. Вдача у неї була така, що вона все злегенька усміхалась, і як мовчала і як говорила. Ось і тепер вона веселенько усміхнулась і сказала:

— Бог з вами, сестричко, і чого ви налякались? Що про смерть нагадали, — ну, то що? Вже-ж нам з вами й час: нажились уже!

— Ох, не кажіть, не кажіть, Боже мій, бою ся я, бою ся...

Конониха здригнула ся, наче на неї холодною водою хто хлюпнув, і зажмурила очи.

— А я ось так ні троха не бою ся, та все Бога благаю: „Ой, візьми-ж мене, Боже, та до себе на зорі, прийми-ж мою душеньку як найшвидше! Все-ж натанцювалась на своєму віку!

Конониха глянула на небо, а воно так і прикипало до її серця, і кожний молоденький листочок берези, що сьвітив ся проти сонця, наче з золота налипав на її серце.

— Ох, не можу я, не можу вмирати!

— Та що вам, їй Богу! Хиба кого покидати? Один парубій у Москалях, другий десь у Томській, ані унуків нема! Хиба невістки жалко? — знов усміхнулась злегенька Макариха.

— А бодай їй не діждати! — буркнула Конониха й замовкла. Вона роздивлялась кожному травичку коло свого носа і дихала сирим духом землі, і не слухала вже Макарихи, коли та провадила далі про смерть:

— А про мене хоч зараз... ручки вложити на грудях, лягти й заснути на віки... Боже мій милий, так тихо та гарно! А се-ж усе скрізь на сьвітї вмирає, то й добре: всьому свій час! — Вона так любенько усміхнулась і брівки її так затремтіли і карі очи заблищали, але вона якусь гарну казку казала.

— І про це ви, кумо, — розсердилась нарешті Конониха. — Чи-ж вам так жити погано, що накликаєте собі її?

— Ні, серденько, ні, голубко, не погано, деж там! — одповіла Макарниха з усміхом. — Хіба я що кажу? Деж там! Є хліб, є й до хліба... Старий хоч скупенький трохи і наче кремянистий, та не лихий же, ні, не лихий же! І сини нічого: жалують... І невістки нічого...

— Ну, ви вже їм дуже потураєте, невісткам! — пробуркотіла Конониха.

— Ну, що там! Дак кажу... добренько, все добренько, та тільки... там „тев“ здаєть ся мені таке голубе, голубе, і так обгортає і обгортає, як тонка намітка... Як би отак-о тихенько, тихенько взяти і лягти, і... ось тільки внуків жалко: як начіпляють ся инколи мов наміста на шию: „Ой не вмирайте, бабуню, бабцю, бабко маленька (усяк дразнять мене), ми вас не пустимо... дак!“ — Вона махнула своєю малою ручкою і замовкла.

— Ось бачите! — доказала Конониха.

— Ну, то добре, то я, а я-ж на вас, рибонько, дивую ся! Ви-ж, здаєть ся, і щастя не взнали ніколи: перший чоловік у Москалях помер, другий був п'яниця, поповодились, поки не вмер, а тримаєть ся як хміль за вербу, чогось вам жалко!

— Еге, п'яниця! — підхопила Конониха і почала згадувати. — А пам'ятаєте, як він мене раз одлупив за те, що не встигла кожуха подати швидко, як ішов! Усе тіло синяком узяло ся! Ще каже: „Ну, що, добре? Будеш тепер знати, як чоловіку годити? Здохни ти!“ А я тоненько кажу: „Чоловіченьку, ще й дужче тебе любити-му, що ти мене так тупцюєш!“ А сама думаю: „Ну, стій же, чортів сину, я тобі не вмру, хоч там що!“ І таки не вмрла, ще й його пережила, о!

— Не хотіла-б я того знати, ластівко! Мій хоч і кремянистий, беть ся деколи, дак за діло-ж, а не дарма! Воно, звісно, що наша доля жіноча: гни ся та кори ся од коліски до могили! Ну, щож, так тому й бути! Та тільки щоб тягти тую нитку, щоб кінця-краю їй не було — це вже ні!... Ви кажете: життя, а по мойому і смерть гарна! Кінець! Це-б то все розв'язане, розкрите, ясене, наче все прядиво випряла. Мука скінчилась. Ні сварки, ні болісти — нічого того нема!...

— Еге, кажіть! Такі ви розумні, а верзете ка' зна що! Як то болісти нема? Адже-ж через болість до „неї“ йдуть, не як...

А після, після, в останній час... як... о-о-ох!... (Конониха аж зуби зціпила, а очі розширила). Як це воно: що була тай нема, наче грудка соли в воді ростопилась? Господи! Нічого вже не побачу, не почую, рукою не полапаю! Будуть жита цвісти, а мене й не буде! Стане колос наливати ся, а я й не знати-му! Попереводить невістка все чисто добро, а я й не озову ся... Ох!

Вона трохи замовкла втомившись, простяглась на спині на землі і стала дивитись крізь березове гилля в небо. Зелене листячко на голубому здавалось жовтеньким. Біла, порепана кора, з чорними смужками та червоненькими цяточками ясно біліла, аж блищала як срібло, а хата, обідрана хата, як старчиха, з почорнілою стріхою одбивалась у воді до гори погами. Все те здавалось їй рідним, і не хотілось їй його кидати, бо хоч погане, та своє, звісне, бачене, привичне і тим і гарне.

— А ось ще — почала вже шепотіти Конониха, — як подумаю, як згадаю, дак аж у потилицю вдарить і зомлію, зомлію, сама не своя... Все більше в ночі ті думки приходять. Як почнуть... ч...ч...чер... тебе... точити... так і полізуть, полізуть усі до серця... Ох, лишечко! ох, чую на собі, як... — Вона витріщила очі, роззявила рота і розтопирчила руки.

— Ну, то що! Адже-ж душечка в рай піде до самого золотого престолу...

— Еге, а гріхи! Хоч би ще й не в пекло! — хрипко й чудно засміялась Конониха.

— Св'ят, св'ят, св'ят! — тихенько промовляла Макариха і знов миленько усміхнула ся. — Хиба у нас в вами є гріхи? Чи ми кого вбили? Чи ми у св'яту п'ятницю робили? То у панів гріхи: вони в пеклі горіти-муть, а ми за що?

— Ні, стійте, стійте! (Конониха схопила її за рукава). А я як подужаю, що... ч...ч...ч..., що вони мене будуть мережати, як ось качан капустяний... так і чую дїрки, і чую на собі... дїрка до дїрки... ні, не можу сього... — Вона підвелась і знов тяжко впала до долу.

— Ну, годі вже про се балакати! — сказала Макариха, у якої й самої трохи похололо серце. Вона встала, пішла в хату, винесла води, дала Кононисі напити ся, а після сказавши: — Ну, прощайте, голубонько, час мені корови доїти, дітям кашу варити на вечерю, невісткам допомогти дещо — ще багато клопоту — завтра навідаюсь! — Потупала дрібненько як горобчик до своєї хати.

Часто тепер вона із бабою Макарихою сиділа, та про смерть уже не балакала, а була у їх друга болячка: всі новини в своєму й чужому селі, — тільки Макариха без душі все говорила, наче вона вже одійшла од сього, а Конониха була вся там, все живо, як вюн хвостом, махаючи руками та хитаючи головою на всі торочила та допитувала ся до всього. Більше всього вона цікавилась чужим весіллям, або родинами, про смерть та похорон не любила в останній час говорити, тільки казала: „А хай там собі вмирають, аби не ми!“ — і на похорон не ходила. Що Конониха ще любила, се до церкви ходити, як не була слаба. Тільки про Бога вона там мало думала, хіба часом молилась: „Ой Боженьку миленький, Сусе Христе і сьвятий Миколаєчку, зробіть мені, щоб у мене головонька не боліла, серденько не мліло, во імя Ца, Сина і духа сьвятого!“ А то більше все дрібненько хрестячи чоло, на всі боки очима кидала та замічала, де, у кого, як кожушанка поцяцькована і завидувала, завидувала, наче її своя власна кожушанка робила ся, та думала: „Ось, бач, (стоячи в церкві вона ніколи і в думці не лаялась) ну, як се вони усе собі нове шикють та справляють? Тут ніяк не збереш ся на новий корсет, а вони вже у нових кожушанках біліють, га! Ну, і чого літом до церкви в кожушанці ходити, аже-ж пече! Тільки щоб похвалить ся та очі мої роздрочити! Ну, стій же, хай Варка за місяць візьме гроші, зараз собі корсет справлю — зелений як горох, з червоним крапками, як кров — о!“

І справді, як прийшов строк, вона забрала од невістки всі гроші, наче-б то поземельне платити, та собі нишком корсет справила. Як побачила-ж той корсет Варка, розплакалась:

— Ну, і щож се таке, їй Богу, мамо? Я — служи, а ви корсети будете носити? Казали мені... і...і...і... а...а...а...

— Е, дочко, ти ще собі заслужиш — ти молода! Як я була такою, як ти, то ніколи не журилась, а вже що робила — за парубія ловкого справлялась і гроші мені коло машини такі йшли, як парубку... Аби руки, а гроші будуть... — І починалась похвальба, яка то вона була, і говорилося усе те вже без лайки та добром, так, що Варка рукою махала та губу копилила. А щоб на суд подати, або що, то-ж, і совісно, і не стоїть. Вона знала що й на другий раз свекруха її гроші забере, хоч так добром, хоч з лайкою, проклонами, нагадуваннями про сина-Москаля, що напише йому, „як вона, бісова дочка, матір не поважає“. „А я-ж

тобі колись дитину тішила в жнива! А я-ж тобі полотна убілила, коли ти в найми нанялась! А я-ж тобі пшеницю сполола, картоплю сполола і підсипала!“ — Все виговорювала вона Варці: дуже „дорогою“ була вона і виходило так, що й пшениця і картоплі не її, а Варчині.

— Та нехай вам усячина з вашою картоплею! — було одвітить Варка і піде, а не кине і назад вернеться, і грошій знов дасть, і як заслабне, буде панькаться, а чого так? І сама не знає. Наче хтось її мотузкою до свекрухи привязав, та не може одв'язатись. І кляне про себе: „Бодай тобі очі повилазили!“ і судить: „Ви тільки про себе й думаєте, а про інших вам байдуже!“ і сусідкам жаліється: „Ну, у мене й свекруха вредна!“ і бурчить, і шурляєть ся, і дверима грюкає, а робить по її і слухає — така у неї була вдача. Сказав би — добра, дак ні: як би добра, то-б не лаялась; сказав би дурна — дак ні, слухалась би без спору. Скоріше всього Варка зробить, як свекруха почне жалітись, що слаба стала та що вона її у могилу пхає, хоч і думає в ту саму хвилину: „А бодай ти вмерла!“ — а зараз же послухає і все сповнить, хоч знає, що свекрусі ще до смерті далеко, що вона зовсім окріпла і сама тепер не згадує і не думає про тую смерть і не вірить, щоб вона знов прийшла по неї.

III.

Стала осінь наближатись, стало Кононісі нездужатись: де далі — тим більше. То вона було зовсім вкоренилась так, що коли щось і заболить, то каже: „Овва, ми ще поживемо!“ або: „Хай інші вмирають!“ — і витягає свої жилисті, худі руки вперед, наче крепко віжки тримає. А отсе після Покрови й лягла, лягла, як осока на болоті од вітру, що вже й не встане. Ось тільки почали кони з поля возити, дощик став свої полотна ткати, та все як почала земля водою набиратись так, що стала похожа на ливкий хліб, як почав лист з дерева здорово падати та гнити на траві так, що слизько було й ходити, як почали вже скирти по дворах ставляти, а вітряки закрутились, буцім скажені, як уже степи на половину обідрали плугами, тоді Кононісі стало дуже погано. Вона й руки опустила, як плачуча береза гилля. Вже вона й на весілля та родиви не ходила, на вулиці не сиділа — ніщо її не тішило. Вже їй і робота спротивіла, нудно їй самій у хаті. Післала за Варкою і почала з печі, стогнучи кожну хвилину, клясти її.

— На що ти... ох!... на..нанялась?... о-о-ох!... Як би тебе чортяка туди пхав? Ох, дома-б краще... діло ось... стоїть... ох-о-о-о!...

— Ви-ж самі мене пхали! — обзивалась з серцем Варка, і їй Богу, рада-б була полюбити свою свекруху, а замість того лївла на піч і мазала їй спину гарячим лосем, думаючи про себе: — Щоб тебе вхопило! Ой, Боже-ж мій, що се я, чи здуріла? А щож, доки-ж „воно“ буде надо мною старшувати? Оттак тобі, оттак тобі й треба! — і все терла дужче, зі всієї сили.

Свекруха все стогнала та аж плакала:

— Ой, ой, ой! болить! помалу! Що ти мені кістки хочеш поламати, чи що? Йди геть! О-о-ох! о!... Та ні, три ще, куди к чорту тягнеш ся? Бач, зраділа! О-ох!... Три мені... та дужче, ще, ще... Що ти, як кіт лапою торкаєш ся... Міцно, не там, не тут, не туди... Га!... О-ох!... Три живо, бо наче трохи лекшає...

Коли їй трохи одпускало, вона починала наказувати невістці:

— Кидай мені зараз служити, хай і гроші пропадуть, аби... Та тільки не забудь, візьми мені там якогось лікарствечка, тільки щоб міцне було... Еге, кидай мені зараз, а то робота дома стоїть, а вона вигадала служити! А коноплі хто потіпає? Вже-ж не я! Хоч одужаю, то нічого не буду робити, щоб ще, Боже храни, якої біди не накликати...

Невістка не покинула служити, тай свекруха була рада, бо знов підняла ся, знов стала маячити скрізь як тінь, стала жити як той червяк, що розріж його на двоє, а він усе живе. Одужала, тільки почала бояти ся сама в ночі спати; все їй усячина привиджувалась: то що хтось у людські кости граєть ся — все: цок, цок, цок... то що коса двеленьчить не перестаючи, наче над самим вухом, то що грудки землі холодної, тяжкої на неї падають і прилипають до грудий, до рук, як таргани, а в волоссі їх так багато, що воно зліпилось як один шматок чорного плису, аж голову не повернеш, то що її щось тягне, тягне, витягає все далі й далі, як нитку з веретена, а вона ніяк не скінчить ся, і се було дуже важко.

Ось і скликала Конониха до себе багато жінок. Вони сиділи, балакали, а після засипали дехто, і вона під їх балачки засипала. Невістку-ж не чіпала з місця, бо тепер і вона надумалась і їй було шкода грошей; вона навіть тепер звеліла невістці вигово-

рити для себе (то бач для свекрухи), щоб подарували спідницю „на смерть“; вона-ж думала її зносити й так!

Коли-ж скінчилися дощі, стали морози перепадати, заслабла знов наша баба та так, що вже не було впину її проклонам, стогону, сльозам, наріканням та бідканням. Що дня, що хвилини кликала вона невістку, а та все більше визвірювалась проти неї.

— Хіба я вам сторож, чи що? Лежить собі тай усе! — раз обізвалась вона, а то й вилаялась: — А бодай вас, як ви мені обридли! Ви ще сто год будете жити, а я оттут і сиди коло вас! Не бійтеся, не вмрете, де там! Лихе не вмре!

Де далі, тим більше Варка набирала серця, і під кінець перестала стидатись і Бога, і людей, і себе самої, — все лаяла свекруху, що їй дихати не давала, що хвилини туряла її то до хвельшера, то в двір за яблуками, огірками, сировцем, булкою, сахаром, молоком — чого тільки забажаєть ся. „Йй Богу, аж стидно мені!“ — було каже Варка. А то заставляла натирати ся то тим, то иньшим, перевертати з одного боку на другий, укривати та ще й усе: „Оттут-о холодно — великий палець на правій нозі змерз — укрій!“ Та все злить ся, мало очи не видрапає: „А ледащо, як ти, куди ти, чорти батька зна, як робиш!“ — а то ще й садовити на двір — аж у Варки голова морочить ся од того духу тяжкого. А головно, що морозила вона її молоду душу, як шматок леду, тим жахом смерті, тією близькістю до смерті, а найголовніше нагнітала її тим, що жила.

А свекруха все говорила:

— Ось мені й Яблонівська ворожка сказала: „Як перейдеш через п'ятницю, то будеш жити довго, довго... хто його знає, скільки...“ От уже й п'ятниця минулась... А ти геть мені! Я тебе не можу бачити! — Та ледво Варка до порога, а вона зараз же: „Ой, ой, ой, ой!“

— Що вам, мамо, та що вам таке? — кинулась до неї Варка. Їй страшнійше всього здалось теє, що стара вже нічого не могла промовити, тільки кричала теє „ой“, витягалась, знов складалась, тулила голову до колін і знов ойкала...

Коли трохи одійшло, свекруха перевела дух і веліла Варці терти себе:

— Три, три, серце, скорійше, серце, швидше, серце, три, три! — Тепер вона балакала тихенько і скоренько, наче крупини на стіл падали.

Варка почала терти що сили, і може перший раз пожаліла свекруху: слъови закрутились у неї в очах, вона витерла їх крадькома і рішила сеї ночі не йти до двора.

— О, бач, плаче! — таки запримітила стара, бо вона скрізь усе примічала. — А чого? — І вона всьміхнулась, а опісля й собі заплакала так, що її тусклі, сірі очи од слів як скло од сонця заблищали, і притулилась головою до Варки, і зробилось їм обоім так любо, наче якась квітка перед очима розцвила ся.

А в ночі прокляла не раз Варка свекруху, бо ся не засипала ані на мить і жадала, щоб і вона не спала. Молоду голову клонив сон, і вона все наче ціпом стіл молотила; стара-ж тільки побачить з печі, що тїнь од Варчиної голови починає тїкати, спускатись по стїні у низ, зараз же кричить не своїм голосом:

— Ой не спи, ой не спи, Варко! Що ти зі мною робиш?

Та прокидалась, схоплювалась на рівні ноги, і спершу стояла троха нічого не тямлючи, випуливши очи, а опісля приходила до себе і бурчала: „Ну, і коли ви вже справді вмерете? Нема на вас супокою?“ — Та тут же сама лякалась своїх слів і в голос добренько балакала:

— Чого вам, мамо? Може пити? може переложити подушку?

Більше всього лякалась стара Конониха, коли у неї в ночі, або і в день нога чи рука починала терпнути так, що ось-ось її вже зовсім не чути, наче її нема, наче вона завмерла. Їй так оязко було оттак частинами вмирати, і вона тоді кричала на весь голос, готова була-б на весь сьвіт кричати: „Ой, де моя рука? Чого моя нога завмерла?“ І коли Варка було одітре їй руку або ногу так, що кров почне дрібними голочками колоти, то вона так зрадїє і готова бути доброю і всіх пожалувати! Не дай же Боже, коли „серце у неї ставало“, як вона казала! Тоді у неї наче язик однімав ся, вона витріщала непомірно очи і лежачи на одному місці кидала руками й ногами на всі боки, як звязана птиця, тільки дуже тяжко та коротко дихаючи, як риба на землі...

Оттак умирала стара Конониха, та ще не вмерла, тільки вже зовсім з печі не злазила. А тим часом дехто в її товаришок по-вмирили на селі. Між иньшими померла й Макариха. Кажуть, умирала, як на весілля йшла. В останій раз поцілувала внуків і сказала: „Вже-ж я, діточки, піду собі!“ — тай Богу душу оддала. І треба-ж було Варці похвалитись матері, що то Макариха вмерла! Як заголосить же тая, як закричить: „Не хочу,

не хочу я так!“ А після, як захопило її у грудях, — ледви оддихалась. То-б то почула вона, наче й її смерть через Макариху (однолітки вони собі були, ще дівками разом гуляли, та ще й покумались) черкнула холодним крилом своїм і на чолі знак одмітила, наче коло неї став круг ще менший, ще вузше обведений. То „вона“ була все-ж таки трохи дальше, а тепер усе ближше, ближше, ближше! „Вона!“ Ой горенько тяжке!

— І чого-б їм оттак за життя хапатись! — думала Варка. — Ні роду, ні плоду, син далеко та рідко й згадує про них! Як би молода, а то таке вже старе лубя, а все тримаєть ся життя, аж, їй Богу, перед людьми стидно: не вмере як слід, по людськи!... Чи то й я так буду як вуж смерть дурити? — При тій думці холод проймав Варку і вона здригала ся; вона також дуже любила життя: „Хоч як жити, аби жити!“

Тай держалась же Конониха за те життя, як борона за траву! Держалась за те, щоб що дня до схід сонця встати, коли роса ще вкриває поля як сльоза, попоїсти хлібця чорного з сілю, після пополоти аж коліна зомліють, або поповязати в спеку зігнувши спину дугою так, що після й не розігнеш ся, як звязана лозина, або попотягати коноплі аж піт пройме, або попопрести аж пучки попухнуть, а після пообідати юшку в ложку олії, або шматочком сала, з пучку завбільшки, а після знов робити до вечора так само, після знов попоївши хлібця з сілю лягти спати, і вже! В празничок же піти до церкви, побалакати з бабами, згадати про молоді літа, тай там нема нічого, як тільки робота в тютюні, сьмішки з парубками, після своє весілля (аж два), після діти, що трудно давали ся, а всі (окрім двох синів) померли, чоловічі штурканці, ще тяжка робота, смерть другого чоловіка, женячка синів, проводи одного на Томську, другого в Москалі, родини та смерть унука, після чуже весілля, чужі родини, чужий похорон — от і все! от і все!

А трималась як собака за ту обгривену кістку, за те життя! Того то вона тепер із-за всякої дурниці лякалась: чи то нарив зробить ся на пучці, чи то зуб заболить, зараз:

— Ой Магінко! Ой Боже мій милий, що мені робити? — аж плаче.

— Та приложіть спуску, або моркви, або буряка — тай годі! — було радить яка з баб. Та де тобі, вона й слухати не хоче! Зараз по ворожку невістку посилає (як не потрафить, то по другу

жене). Та все своє скиглить, обхопивши коліна руками і хитачучись вперед і назад: „Ой рідненькі мої, що зі мною буде? Куди се мене приведе? Чи допоможуть же тії ворожки? Ота, здаєть ся, добра, та чи вміє-ж вона приступити до мене? Ой, щож мені робити? Як я боюсь, як би якої напасти не було! Що се? Ніколи мені того не було, а тепер на! Чи се вже „вона“... себе проявляє... ой, ой!“ А то візьме та за попом посилає: і сповідаєть ся і причащаєть ся, аби полекшало. І справді троха одужує, знов як сире дерево, що не горить, а тільки тліє.

IV.

Прийшла зима, позастилала поля білими скатертями та рушниками, повбирала хати та дерева намітками, порозвішувала хустки та полотна на тинах — так біліє, що аж очі сліпить, так мягко, що аж сон бере, як подивиш ся навкруги, сон срібний, коли снять ся золоті зорі, голубе небо та якісь іскри, що сиплють ся раз-у-раз не то в снігу, не то в тих зірок искрястих, як в кременю, коли черкнеш його залізом. Кожна билиночка як тонесенька волосинка; кожна шаршавина на березовій корі, кожне реберце, чи горбочок, чи вугличок наче голочками, иньш обсажені, і стоять, наче до всього вінчики приліплені — все робить ся чудним та гарним і дерева розширені тим убранням і все щільно вкриті білим, наче наближаєть ся, присовуєть ся все ближше одно до одного, тулить ся і само дивуєть ся своїй красі, і одливає голубим як сталь, або рожевим як рожі, і не ворушить ся, як застигло, і стоїть тихо, тихо, поки холод не минеть ся та життя не вернеть ся, або не прилетить иньший холод з вітром та порозганяє тую красу як піря на всі боки, та здійме хуртовину, з дерев позриває убрання, як розгніваний батько з дочок-чепурх і з долу стане в гору крутити білі крутії. А то разом нанесе ще й дощу і почне сніг танути, підійде водою, після захолоне, зробить ся крига, що не пройти, ані проїхати, тільки й зостанеть ся краси, що ледові сережки понад вікнами, на стрісі, на деревах, що горять на сонці, все витягають ся тонші та тонші, чисті як сльози, густі як китиці. Вітер лютує, вітер царює, пролазить у кожну щілину і як не топи в хаті, як не обкладай її гноєм, не нагрієш, бо вітер без ножа ріже, без мила влізе і настудить...

В такий то холодний та вітряний день померла стара Конониха. Довго вона жаліла ся, що їй холодно, довго вередувала,

щоб невістка її укривала, бо по її холод ходив якось „плямами“, то тут візьме, то там захопить, а більше ноги мерзли, бо були вже вони наче зовсім неживі: жовто-білі, пухлі, тверді і тяжкі. Після почала плакати: „Ой, як же „теє“ буде? Ой як сей сьвіт без мене, а я без нього буду? Ой Боже, Боже, Боже!“ І потяглась як нитка з веретена: витягла перше одну руку, після другу, аж кісточки хруснули, після ноги, після вся чисто так у гору підвелась, наче її хтось звів; її хотіло ся виправитись, почувти себе, свої ноги і руки, де вони і що? Після трохи задріжала. Прокинулась зовсім, буцім здорова, підвелась на лікті, попросила Варку дати їй попоїсти млинця з сиром та сметаною (що у сусідки дістала), а попоївши казала собі в голові поськать. Невістка вилізла на піч, сіла підобгавши ноги, поклала свекрушину голову собі на коліна, зняла з неї очіпок і стала помаленьку перебирати пальцями довге, трохи сиве, густе волосся на її голові. Конониха тихим голосом чогось згадала сивів: „А хоч би мені їх побачити, хоч одного, Миколу! Так забажалось, як би ти, доню, знала, так...“ Коли се як не справить крик, та такий, що аж мороз Варці поза шкуру пішов. Варка думала, що нехотя смикнула її за волос, аж тая кричить:

— Ой, деж се мої оченьки! ой, щож се, чи я сліпа, чи такий туман, чи ти мені підсипала чогось? Що се? Наче чи вогонь... Ой, рятуйте! Темно, темно мені! А...а!

Невістка кинулась мерщій по людей, а тим часом Кононихин голос зробив ся все тихшим і перейшов у хроніє. Вона ще раз важко зітхнула, натяглась як струна і коли Варка вернулась з бабами, її душі не було вже в тілі, зісталось тільки теє тіло, холодне, тяжке, з напруженими ногами і руками, наче вона хотіла кудись бігти, тікати, одбитись од когось, одержати щось, аж на зурі в кожушанку позапускала, як кітка у мясо, — так і захолили, на силу одірвали, як треба було обмивати, — так упирала ся та змагалась! У очах, тих незрячих очах, одбивались жах чи цікавість, чи нерозуміння, хто його знає, чого більше; коли-ж їх притулили віками, то вид її зробив ся зовсім спокійним, а на устах тоді примітили тихий усміх... І так лежала вона на лаві убрана і така гарна, якою ніколи в своїому житті не була: лице її було наче виточене, чи вирізане дуже тонко, зморщкі розійшлись, бо шкірка натягла ся на всіх кістках; найбільше тонкою вона здавалась на очах, що аж видавались темними ягодами з під жовту-

ватих, здорових вік, ненатягнених до кінця так, що ще й з низу було видно темні кружочки очий, прикритих довгими віями — ранійше ніхто не замічав, що у Кононихи такі гарні, довгі вії...

На дворі завірюха вгамувалась і проглянуло сонце і заглянуло за віконечко, і перекинулось через голову помершої Кононихи, і лице її засвітило ся як віск, налитий вповні медом, а білий вінчик з золотими образками, що лежав на чолі, теж засяв і придав їй ще більшу красу.

І гарно було і тихо було і не страшно було, головне, що тихо, тихесенько, тільки дивно, чудно, що лежить вона тут і не встане, не заговорить... — Хоч би вилаялась, чи що! — думала Варка, все оглядаючись назад од печі, куди садовила хліби на поминок. — Що лежить вона тверда як кістка, як той стіл, як та лава без чутя... Що вже не буде, не буде, не буде її!...

Так думала Варка, та не так сусідки, що прийшли помагати їй. Вони собі дивили ся на теє, наче-б то инакше й не слід, наче-б то справді Кононихи вже нема. Вони порались коло печі, прибирали, замітали в хаті, перебирали добро Кононошине, наче вона не побачить, зрідка про неї закидали, яка вона була така „невмируща“, а то проводили свої балачки, входили, виходили, рипали дверима, обходили лаву, де вона лежала, наче й вона сама — лава деревляна, а не людина...

На дворі люди робили труну з дощок, що був ранійше піл ізроблений — тим то в хаті ще більше пуста здавала ся. Пахло обструганою сосною. Чути було тільки стук та пирк од гвоздів, що забивали — все однаково та все рівно... Люди не балакали: ні об чому було, тільки раз хтось сказав: „О, таки вмерла!“ — наче він радий, а й радіти йому не було чого, бо Конониха для нього не була ніщо.

Варка ото спершу ніби злякала ся, та не знала, на яку їй дорогу ступати, що вже „нема тай нема“. Вона-ж таки певна була, що свекруха її ніколи не вмере і кляла їй і хотіла, щоб тая вмерла, а тут — на тобі — і вмерла! Якось ніяково. Довго вона голосила по матері: „Матінко, і голубонько, і чого пішла, мене не пожалувала? Щоб тобі, сонечко, жити тай жити, сьвітити тай сьвітити, робити тай робити, а ти мене покинула на тяжкую роботу, на малий розум, пішла до Бога служити, золоті яблука у Нього сторожити! Ой Боже мій, Боже!“

Довго вона не могла спати, бояла ся, під кінець привикла і зраділа, що нема над нею ніякої опіки, стала сили набирати як буряк у землі, грубувати та гладшати. Стала сама собі хозяйка, пізнала хозяйські клопоти. Тоді стала Варка за свекрухою жалкувати, часто плакати. Чим далі, тим більше їй свекруха ставала милійша та вірнійша: вже-ж вона не пам'ятала, як тая її лаяла, а пам'ятала, як вона її вчила, як на службі поводитись, як робити, щоб лучше тобі жилось. „Нишком, донько, все роби, крадькома, та нікому не хвались, як лисиця хвостом слід замітай, а де можна, то й зуби покажи!“ Згадувала, як вона її перед людьми покривала, сама од себе тільки пробирала, а часто як хто з баб при ній скаже, що нечепурна, чи що, то вона зараз: „Е, ці, годі, моя невістка не така!“ А як вона Михальчика жалувала — ото уже настояща баба була! Той їй вчепить ся в волосся і пищить: „Бабо, кажи мені казку!“ І вона аж заскрипить від болю, а каже: „Був собі дід та баба, та була у їх курочка ряба...“ Коли-ж розкричить ся, що спати не хоче та ногами лупцює на всі боки, на долівці як риба, вона розсердиться і скаже: „Ану тебе к бісу, хай твоя мати тебе тішить!“ Постелить ся та не влечить і хвилини, коли він ні з того ні з сього почне реготати ся, плескати в долоні та приказувати: „Бабуся, добренька... о! о! о!...“ Тоді вона схопить його на руки, почне цілувати, аж в очах сльози їй закрутяться ся, цілує та милує, цілу ніч просидить над ним та Варці нізачо в сьвітї не дасть.

— Ні, добрі, добрі мати були, і чого було їм так скоро умирати? — одно зітхає Варка. Згадала й те, як вона її дарувала перед смертю: — Варко, візьмеш собі тую спідницю, бо... бо вже мені її не носити, хиба... ну, то я вже побачу... чи надінеш мені, коли... та візьми собі кількох губок полотна — то твоє... Ох Варко, Варко, колись прядлось, колись ткалось, а хто його буде носити?!

— Варко, Варко! — чула тепер часто Варка голос на вулиці; обернеть ся — нікогисенько навкруги, а наче-б то свекруха покликала. Здасть ся, ось оглянеть ся, побачить стару за спиною. А то знов у ночі: „Варко, Варко!“ Вона прокинеть ся, думає вже чути далі: „А розітри мені спину!“ — коли згадає, що вже „нема“, аж жахнеть ся. Траплялось їй те не тільки в ночі, або на самоті, а й у день при людях. Ось регочеть ся вона, після одразу згадає: „Чи не мати се мене кликали?“ — аж похолоне.

А то: „Чом я їх тоді не послухалась, не витягла цибульки та в бовдур не повісила? Ох!“ І коли се було, мабуть Варка сама того не пам'ятає, тільки пам'ятає, що не зробила так, як свекруха наказувала, і се її гризло як пржа зеліво, тим більше, що не можна вже було вернути, ні переробити в сьвіті...

Ось знов в усі чути: „Варко, Варко!“ — десь з боків, із заду, з низу, з гори. Варка аж поблідне та перехрестить ся, а Гапця почне з неї глузувати:

— Що ти справді як дурна ходиш? Раділа-б, що вже вільна, а вона сумна та сумна — тю, тю!

— Еге, раділа-б! — мовила Варка, — коли „вони“ (вона скрізь тепер так казала) усе тут тай тут! Се вже може й я вмру!

— Оттакої! Дурна ти: ще ти не дійшла строку! — обзивалась сувора Марія.

— А як лаяла, коли жива була! — реготалась Гапця.

— Ніколи в сьвіті! — одривала Варка і разом подивилась на свою спідницю, що була свекрушина, і здалось їй, наче на ній свекрушині руки знати так зовсім, наче всі десять пучок одмітили. — І чого я їм не вірила? — вже в голос промовила Варка свою думку. — Як би-ж була знала, що так швидко — все-б, усе-б сповняла, слухалась би... Ще-б раз побачитись, попрощатись...

— Се вже вона так довго сітку плела, що й тебе туди затягла! — замітила Гапця.

Еге, таки уривала трохи й Варку смерть, наче ножем цілий хліб почала: стала вона дуже часто про „неї“ згадувати.

— А чи умремо ми, а чи скоро, а котра швидше? — все питалась товаришок.

— А хоч би й умерти! — казала вона. — Та, звісно, Варка ще не скоро вмерла, бо не дасть ся тому, хто просить, а тому, хто не просить...

ДВА НАРИСИ МАРІЙКИ К.

I. Без щастя...

Умерла її мати рідна, лишила її малою дитиною, тож не знала вона ні тепла, ні доброти материнської. Чужі люди, властиво мачоха, заступили їй місце матусі. Ой гірке було заступане — що день лиш погрози, крики та побої.

Перебула дитинство, зачала підростати, дали їй до школи. Та яка то була наука! Дитина хотіла вчитись, не так може задля самої науки, як для того, що тоді була вільна від крику та сварок і бавлення малих, мачошиних дітей. Та не багато лишали їй часу на те. Мачоха говорила: „От не знав, на що то дівчині тої висшої науки! Ліпше аби вміла в хаті порядно прибрати та їсти зварити! Як віддасть ся, то чоловік не буде питати, чи вміє вона якусь літературу та історію, а буде дивитись, чи добрий обід зварила! От і я не мала висшої едукції, а про те віддала ся!“ Мачоха була донькою бідного, маломісточкового писаря, тай вийшла замуж за такого самого писаря, лиш до більшого міста.

І так скінчила вона свою едукцію на четвертій класі, вміючи ледво добре читати та писати по польськи (руського „не треба“), а про німецьке то й мови не було. Серед бавлення мачошиних дітей, прятання в хаті та читання „кухарських“, французьких романів у польських перекладах зійшло її молоде життя до девятнадцяти літ.

Вона не сходилась з ніким, з ніким не виділась, окрім що йдучи з церкви чи з костела здибалась і поговорила деколи з якою із своїх знайомих дівчат, таких самих бездольних, як і вона.

Одинокою її осолодою були мрії про „нього“, хоч той „він“ не мав виразних форм; не знала, як він має виглядати, знала лише, що він має відкись явити ся, прийти. Так казала їй мачоха, так читала вона в тих романах, де кожда панна залюблювалась, була люблена і виходила замуж.

Та женихи не приходили. І в тому не була ні її вина, ні їх. Вона була не гарна, до того бідна, тож і нікому не спішилось. А роки йшли, минали...

Раз їй треба було сукні і просила мачохи, щоб справила. Мачоха визвірилась, була тоді в дивно лихім гуморі, в який врешті попадала звичайно, коли доводилось їй слухати якої просьби па-сербиці.

— Ай, ай, а то мальована цяця! Сукні тобі нової треба! Хочеш собі зловити якого? Ой, нічого з того, небого, нічого! Хоч устрій ся в діяменти, ніхто на тебе не подивить ся! Коби ти що зробила, аби своє личко красне переіначила! — говорила мачоха з отрутою в словах. — От замість хлопців ловити, час би вже собі яку працю знайти! Вже далі й коса посивіє, а ти ще сидиш на чужім хлібі!

Вона розплакалась, сказала й сама кілька слів. Потому пішла на стрих у темний куток і довго гірко плакала. По плачі насувались гадки, і дивно: перед нею стануло ціле її молоде, змарноване жите. Чому як раз тепер — не знаю. Сеж не перший раз прийшлося їй чути про ловлене хлопців (лиш не знати де?) та про її бридкість. Правда — про „сиву косу“ та „власний хліб“ ні — бо мачоха все таки побоювалась батька.

Та тепер батько був у канцелярії, а врешті — в злості чоловік не тямить ся — і сказалось! І зранилось на віки молоде, вже й так тяжко поранене серце.

— Чи-ж я сьому винна, що я не гарна, що мене ніхто не бере? А вона мені сим дорікає, сьмієть ся, що я хочу на сукню хлопців ловити! Тай чи багато-ж на мене видає! Справить раз на рік яку сукенчину тай по всьому! Вміла тата підмовити, аби мене до школи не давали, аби не вчили, а тепер вимагає, аби я собі сама на хліб заробляла! Боже мій! Чи-ж я не заробляю? Жадна слуга так гірко не робить! Та що мені з того? От тепер, хоч як мені гірко, хоч у мене в житю цілім і крихітки щастя не було, та все, поки тато живють, то є хоч ложка страви. Та все, поки тато живють! А не дай Боже їх смерти, тоді що? Хиба йти

на службу, або ні — ще ліпше — бери шнур тай повісь ся! Як я собі зароблю? Кілько я вже напросила ся тата: „Віддайте мене до кравчині, най хоч шити навчу ся, все буду мати який-такій заробок, коли не хотіли ви, аби я вчила ся і була вчителькою!“ Та де — мачоха не хоче, аби з її „дому“ вийшла робітниця-шевкиня (деж пак! з „пані писарової“ зробилась „добродійкою канцелістовою“). А на вчительку тепер зачинати вчити ся і фондів нема і вже за пізно, літа не ті! Що зміло ся, то забуло ся, — 22 роки, то не марниця... І властиво, який вихід? Куди йти, що робити?

Вечером вернув батько, та скінчилось тим самим, що завше. На вчительку за пізно, на швачку не можна...

— Чи тобі так дуже эле, чи ти вже така стара? — говорила вже тепер мачоха. — От сиди і не рипай ся! Може хто тобі й трафить ся! Вчора қазала пані начальникова, що пан Памецький (старий диурніст) має що до тебе поважні наміри...

Се так лиш говорилось, аби заговорити, та що мала вона казати! Мовчала, бо врешті хоч і говорила, нічого не помагало...

І знов минали роки. Вмер батько і вона лишила ся круглою сиротою без опіки, без дружньої руки. І що їй лишилось? Куди мала подіти ся, де йти? Пішла в „найми“ — ах ні, неправда, пішла до батькової родини (ще добре, що й приймили) „помагати“. Варила, пекла, доглядала і бавила чужі діти. І так минало її жите — від ранка до останка, на послугах иньшим. А за те мала ложку страви, кутяк на стулене очий тай титул „цьоці“ — та лише титул...

II. Отсе жите!

Йшла борзо босими ногами, ступала по зимній грязюці, очи втупила в землю.

Ще було дуже рано, пізним літом.

Спізнилась на роботу — не хотіла спізнити ся.

Прийшла на ринок і стала там, де звичайно стають усі, що шукають собі роботи в місті. Сіла на тротуарі тай чекала, може хто закличе.

Та ще було дуже рано, пани не виходили ще за робітниками, — робітники самі ще лише сходили ся поволи на місце „збору“.

Ось надходить якась жінка, така як і вона: скулена від холоду, в подертій сірачині і також босими ногами місить болото на дорозі.

— Славайсу!

— На віки слава!

— А котра буде година? Ше відав май рано, коли так мало наших, тай ше ни видко панів!

— Ой відав шо рано; ше лиш ма бути пета!

— А ви звідки, газдинько? — запитала перша другої. — Здалеку?

— Ей, де, ни дуже, такі з під Коломні з В...

— Тай я з під Коломні, али із К...

— Адїт, такі-смо блиско, тай си ни знаємо!

— Е, де там си пізнавати! То пани, то май шо инше; їм лиш аби си пізнавати, тай у гості один до другого їздити. А христїнин сараку цілий свій вік на роботі коротає, тай де му си у гості тай ше до других сіл тегати.

— Таже а-я; али сідайти, газдинько, ек вас...

— Параска.

— Парасочько, бо вас ноги зболе. А мене звут Катерина.

— Ой так, Катеринко, ек ни зболе! Тілький світ чалапай тим болотищем босими ногами, шо і повідпадати можут. Хїба сідаю; тут на третуварі нима болота, мож сісти, а ше панам за рано ходити, той і ни мут кричѣти, шо їм місци забираємо.

— Адїт, любко, шо то пани можут; гет цілий світ завоявали, тай ше кричѣи, шо їм мало. Адїт, їм то й ходити мож, а нам і посидїти нима ек, бо місци забираєм. Али ви си спитайти: за чю кервавицу оці третувари та оці біда знає шо побудовані?

— Цитѣте, цитѣте, душко Катеринко, бо ше біда буде! Адїт, ек учує екїй поліційник, тай ше до комунїї*) поведе!

— А дїтько би їх забрав, тих поліційників тай тих камунїїв! Нїби шо, то вже христїнин і неволен сказати, шо правда?

— Ви мовчїт; али я ни така; я то й самим панам у очі скажу, шо вуни...

*) Комуна — міський, громадський уряд.

— Ой, нічо вам то ни поможе, нічо; вуни такі все мут верх мати, бо ек екійс казав: „Чия сила, того й правда!“

— Таже так, я це ни перечу, али усе христїнинови лекши, ек віговорит си. Али Параско, душко, вібачьйти, шо си спитаю: хто вам так око підбив? Таке страшне, аж сине!

— Е, шо то вже типер; то нічо! Коби ви були виділи перед учера, — то раз було! Та ви гадаєте, шо це перший раз? Ой ни перший, тай ни послїдний! Али хто має таку добру долю, ек я, мусит ходити з попідбиваними очьма! Кости би му покрутило, та би му покрутило, тому піякови!

І в Параски на очех наворачули ся сльози.

— Е, Парасочько, пусте кльїсти! А то шо? Ви ни можити ід нему так само си обирнути, ви ни можити так само і його почесувати?

— Ага, добри вам говорити! У вас або чоловік слабїй, або ви вже удовиці, шо таке говорите! Спробували би си бороти з моїм мидведем, то би-сти виділи, ек то!

— Ну, правда, шо в мени вже нима чоловіка, але хоть і був, то він у мени такої скакав, екої я заграла! Покірний був!

— Покірний! та бо мїй ни покірний; у! мїй такий, кажу вам, твердий ек кремїнь! І проси го і моли го — ни послухає, а ше до того вібе!

— Ну, а ви чьо за такого йшли?

— Е, це ви, Катеринко, хїба жїртуєте! Таже ви сами здорови знаєте, шо христїнин ни завше може вибїрати! Адїт, лишила-м си від тата отїцьков (тут показала рукою невисоко від землі), тай ни лиш я; було нас петеро таких, одно менче від другого. Я була середуша. Мама сирота і руки позроблювали на нас, бо були бїдні, а далї ек зачели ослабати, тай поровсилали нас між люди. Вісім рік ми си кїнчило, ек-їм пішла у службу. Тулала я си по тих службах, тулала шос десїк ци дванадїк рік, аж екос одної зими у нидїлю та прийшла д' минї моя найстарша, тогди вже шос пек чи штири роки віддана систра тай кажи: „Знаєш шо, 'стро, може би-с си екос віпросила на нивїшну днину у своїх газдів, тай ішла д' минї зо мнов, шос ти маю важного кавати.“

— Буду трїбувати, стричко, — кажу.

Тай пішли-смо обї до хати, тай зачела я просити, тай систра шос шепнула газдини, тай екос пустили.

Убрала я си в шо мала найліпшого, звичейно у гості, тай йдемо. А систра мині каже на дорозі:

— А ти знаєш, Параско, шо то за справа?

— Ни знаю! — кажу.

— Ну, то слухай, нібого! Нині прийдуть до тебе старости від Федора Кончишиного! Єк гадаєш, підеш?

— Ни знаю! — кажу я.

— Ну, я би тобі радила йти! — кажи систра. — Ади, ни підеш за него, хто знає, чи ти си хто другий трафіт! Правда, кажуть, шо він галабурдник, тай трохі ци ни піяк, тай правда, шо ни будеш мати окремої хати, лиш мете з свикрухов сидіти; али все такі будеш ека-така газдині. Ти знаєш, нібого, шо нима нам єк вібирати, тай щісті-долі ждати. Мусим брати то, шо є.

Я і ніц тогди ни казала, али єк прийшли ми д' хаті, тай єк пополудни прийшли старости, тай я згодила си. — Шо, — думала-м собі. — Усе такі буду газдинев, а ни служницев, і хоть прийди си й гірко, ни солодко, то все від свого чоловіка, а ни від чужих людей.

— Справили ми вісіле, дали на віно трохі лудини, тай систра сплатила ми мою пайку городу, дала шос трицік чи петьдесеть ринцких, тай пішла я жити до свикрушиної хати. От може би си нам і було єкос жило з чоловіком, коби ни свикруха. А то вуна мине чоґос ни злюбила, та все ми очьї їла, шо-м віна ни принесла, шо мі Федір із служби вазєв. Моїм віном сплатили трохі довгу, шо був на хаті, тай тогди єк я вже такі на правду ніц ни мала, тай зачела мі свикруха ше гірши тупілати, а чоловік утікав від хати, тай зачев добре пити, а єк прийде деколи д' хаті, мине бити. Знаєти, шо з отаким чоловіком, та була би-м нивадовго з дітьми з голоду пухла, єк би-м була сиділа дома. Тай від тогди я вже отак аж до тепер: єк зароблю шо, то їмо, а єк ні, то голодуєм, бо цєс хоть і шос заробит, то пріпє. Так ми си вело аж до оцеї зими, — свикруха лоточит, віговорює чоловікови, шо можи на мине; чоловік бє, діти ни слухають, бо я в роботах, мало коли з ними, а єк із ними, то видьї, шо мине ни шінує ні баба ні дьидьо, тай вуни собі так робьї. А цеї зими умерла свикруха, збула-м си одного клопоту, али чоловік уже си ни поправив. Усе лиш пє, тай мине бє. Адіт, уже ми з пальців шкіра позлазила, тай кров повісікала, а на долонїх шкіра на цаль груба, та шо то поможе, роби тай роби, та все оцими руками на пєтеро душ ни настарчш.

От була-м си трохи на весні замогла, роботи було доста, трохи-м заробила, трохи-м опорідила діти, хоть нові сорочьини небожьитам пошила-м, тай собі купила-м фустку, таку нивилчку, али файну, чорненьку, у квіточки. Знаєте, ни до строїв ми, али все такі і мине скортіло хоть раз за пек рік, від коли-м си віддала, нову фусточку на голову завезати. Ни стара я ше, ой ні, ше ми лиш двацік сїм рік минуло. Али гадаєте, довго-м си нев натїшила? Дес той прод придивив си, тай раз які-м була на роботі, тай вітер із скрині тай понїс до коршми. Я в ниділю до фусткі, а фусткі нима. Я у плач тай питаю си: „Федоре, де-с дїв фустку?“ А він чинит си, шо й нічьо ни знає. А я тогди вже ни стирпіла тай кажу: „А бодай ті побила лиха година тай нищїслива! А ти ни доста шо міні ни справиш, али ше й тото, шо я собі сама справю, віносиш?“ А він ше був трохи пений від учера, тай ше й усердив си, тай ек ухопив сокиру з під лави, тай ек ми угатив, аж є-м умліла. Діти звалтували, прибїгла сусїда, екос мі відратувала. Адїт, уже нинї петниці, а ше ми лице спухло і голова болит, али нима ек лижьити, діти сиротьита вже вчера лиш кришку хліба їли.

І бідна жінка схилила голову і втирала сльови рукою.

— Бідні ви, Парасочько, бідні, али я вам кажу, шо ек би я так ек ви, то би-м бігме ни тирпіла, лиш би-м го покинула, тай ішла у місто служити! Деж вам так ваш молодий вік для такого звіра губити?

— Е, Катеринко, для звіра — та то так, али діти? Таж він — таже він тато моїм дітям, тай ксьондз нас у церкові звінчыв, тай ек від него йти?

— Ой діти, діти, таже так, правда; али за него то й ни згадуйти! Шо з того, що-сти у церкові вінчїнині, коли вас бе! Ек би я так, то би-м і йому таже голову провалювала! О, я свого нибїжчика добри у руках тримала, тай таки доки він жив, добри ми було, ни потребувала-м си панам за псьичі гроші віслугувати, али їх...

— Цитьте, цитьте, Катеринко; адїт, уже онде йдут, тай ек учуют, шо ви говорити, тай ше готови нас у роботу ни взети! Ліпші псьичі гроші, ек нієкі, а народу нинї багато понасходило си, є в кім вібирати!

— Таже я вже мовчу! От сараку чоловік, і слова ни волен сказати, так ек би хтїв! Я вже тихо...

ІЗ ОПОВІДАНЬ НАДІЇ КИБАЛЬЧИЧ.

І. На канікули.

Малий двір з старим будиночком притулився до соснового ліса; по другий бік від рундука, але трошки відступивши, починало село. Господар цього подвіря був з полупанків; його звали Семен Павлович Роговський. Він свою жінку поховав давно і сам виховував своїх двох дочок. Виховання все було у тім, що він вивчив їх читати та писати, а останньому вже навчили обставини трудного, убогого життя. Властиво ті обставини не були гіршими, ніж сусід селян, навпаки кращими, але панський гонор велів їм де в чому підтримувати своє ймення і через се вони жили гірше від тих. Пан Семен уважав страшним пониженням що небудь робити і так повелося з молоді: ранком ішов до товариша, приходив до дому тільки їсти і знову вертав назад. Тому що дома комусь треба було робити, то вся праця лягала на дочок. Їх життя було дуже не красне. Вони мали багато діла і соромились його; рідні і подруг не було, а з простими селянами не зналися, памятаючи, що вони панського роду. Менша була вже засватана за сина батькового товариша.

У свята, вечірньою добою, старша панна Ольга сиділа на зруйнованому рундучку. Її можна-б назвати красунею, хоч не з тих, що подобаються всім, як подобалась ясноока, рум'яна її сестра Леся. Вираз чисто сїрих очей дуже насмішкуватий, погордий; брови занадто чорні, уста занадто червоні для такого блілого, смагляватого обличчя. Убрана була як убираються покоївки — з великим бажанням одягтись по моді, на що бракує і достатків і знаття.

Ольга почувала у сей час велике вдоволення. Це мало коли бувало. Нерозмаїтне і нудне життя хоч знішка, а гнітить її, найбільше горя дає самолюбство — воно страждає на кожному сгупні. Її змалку цікавило та чарувало усе панське, все що було їй недоступне. Коли в мене життя дрібненьке і сіре, то там блиск, роскоші, щастє... як у казках. І недосяжне, як у казках. Про те вона досі не нарікала на долю, бо якось не зпало на думку, що могло-б бути инше. Причина її вдоволення була не аби-яка. Вчора зайшов до пана Семена, з якимсь дорученням від батька, син багатого пана з того-ж села. Звичайно, господаря не було дома, і поки сусідська дівчинка бігала за ними, то панич розбалакав ся з панночками, більше з Ольгою, бо Леся була дуже соромлива — то приходила, то тікала, як тільки панич звертав на неї увагу. Ольга трошки читала і любила читати, в книжках малювалось инше життя і з ними вона хоч на мить забувала дійсність. У пана Семена восталось хто його зна в яких часів і від кого декілька книжок — то вже була її власність. Панич розпитував ся про її читання, розказав багато дечого, про віщо й не чула, і пообіцяв на другий день принести книжок.

Син багатого пана, вчений... справжній панич!

Дивлючись крізь свої довгі вії на село, Ольга розгляділа ставну постать, далі синю околицю і щось біле у руках. Він іде і несе книжки. Оце добре, а то серце почало боліти від зачепленого самолюбства — думала, забув.

Зарецький підійшов, подав Ользі руку, положив книжки на рундучок і сів.

— Це на перший раз приніс! — розпочав він розмову. — Я бачу, що вам подобають ся такі, ви инших не читали! Потім я кращих дам!

Ольга радо взяла книжку і стала передивлятись. Це були казки. Панич трошки насмішкувато стежив за нею.

— Ви любите казки?

— Дуже люблю?

Панич усміхнувся.

— А все таки я вам инших принесу! Вас треба привчити до гарного читання! Казки для малих дітей... Я не дивуюсь, що ви доброї книжки і не бачили, це глухий край! Ось я приїхав на короткий час, тай то ледви терплю! Все таке устаріле... Особливо вражають відносини до народу... гірше ніж до скотини...

А він дивить ся на пана, як на Бога! Віками склалось таке! Це дуже сумний стан!

Ольга мовчала нічого не розуміючи і не дивилась на Зарецького, боячись, щоб він сього не примітив, але той таки уважив і з насмішкою над самим собою і над нею зупинив ся.

Прийшла Леся рожева, ясноока, безтурботна, соромлива.

— Я чув, ви ідете заміж? — за першим словом спитав панич, привитавшись з нею.

— Уже й ви знаєте! — страшенно засоромилась дівчина.

— А знаю! І що вам за радість іти за такого?

Леся не знала, що й відповісти. Заручений її і не гарний і не цікавий. Вона не закохана, він і не багатий. Але хто кохаючи йде, або де багатшого узяти? Треба йти — не вік вікувати дівкою.

Вона це й сказала.

— Ну, дурниця! Ви такі молоді! Ви краще вчіть ся!

— А що в того?

— Коли ви будете добре вчіть ся, то можна видержати екзамен! Ви будете освіченою людиною! Будете справжньою панною! — пояснив Зарецький, більше зрозуміло для дівчат.

Ольгу двічі торкнуло при сих словах. Перше: значить, він не вважає їх справжніми паннами, а друге: вони можуть порівнятись хоч би навіть з його сестрами, якими вона так цікавила ся та яких так ненавиділа за їх великопанство і недосяжність. Вона враз спитала:

— Се дуже трудно? Се можливо?

— О, чому! аби бажанне було!

Леся-ж думала про свого зарученого. Він її ніяк не подобав ся. Вона мріяла про кохання, а такого як він не можна було кохати. — Коли-б стати справжньою панною та вийти за такого! — задивилась дівчина на Зарецького.

Дорогою ішла юрба дівчат у барвистих спідницях, у стяжках та квітках. Глядіти — дуже мальовниче. Панич дивив ся на їх, аж поки вони пройшли, потім глянув на панночок і сказав майже гнівно:

— Чому ви не убираетесь, як вони?

Ті аж образились. Ясно, здасть ся, чому? — Так убираться тільки прості дівчата! — Це було таке дивне питання, що Леся осмілилась і перша відмовила, що то простий одяг.

— Та що ж, що простий? А хіба вам здасться, ваш кращий?

— Це панський!

А Ольга нічого не сказала, лише так почервоніла, що аж сльози виступили. Вона зрозуміла, що їх убрання здасться паничеві поганим і сьмішним, що перед справжніми паннами вони самі сьмішні, що він не говорив би з ними так не уважно. Тепер вона намагалася як можна менше говорити, бо кожне власне слово було їй сьмішне і малорозумне.

Як тільки вітерець подуваючи колихав віття, золоті, соняшні блиски пробігали по травичці, а потім знову непорушно ясніли на ній. Молоденькі берізки давали легку, ніжну тінь, і від їх, від трави та квіток, ішов сьвіжий запах. У гайку взагалі було так сьвіжо, зелено, весело.

Ольга сиділа на пеньку і читала. Її недбала поза, клясичний профіль робили чарівне вражіння серед зеленого окола. Тепер її не споганювала сукня; вона з сестрою продали дещо з хазяйства і стали убиратися краще. Правда, йому то велика шкода, але на віщо воно, коли вони не будуть тут жити.

Зарецький гуляв у лісі і опинившись у гайку, де сиділа Ольга, привитався в нею та заглянув, що вона читає. Якийсь роман.

— Чому ви не читаете того, що я вам кавав? — навіть з досадою спитав він і сів на траві.

— Це хочу прочитати!

— Так! Вам подобається все те, чого ви не бачите навколо!

— Я не люблю читати про те, що бачу!

— А кожна людина повинна не бавитися, а придивлятися до життя!

Ольга увірвала його. — Повинна! Нехай ту книжку читають багаті! Я все те „бачу навколо“, значить — читання нічого не додасть! По вашому виходить — гляди на се, переживай се, та ще й читай, щоб на яку мить не забула свого щастечка! Се ви звикли так говорити там у місті знайомим паннам, тай мені такої-ж почали! Читайте самі, вам більше личить!

— Мені хочеться — м'яко сказав Зарецький; він уже звик до гнівливої Ольжиної вдачі — щоб ви не цікавились одними паннами, бо вони не такі, як ви думаете!

— Та я вже бачу, що не такі, як думала! — була гостра відмова.

Запанувало мовчання.

— Леся відказала своєму зарученому! — згодом сказала Ольга.

— І добре зробила!

— Ні, не добре!

Зарецький бояв ся сперечати.

— Ви даремне збили її з пантелику! Пішла-б заміж, жила-б доброю господинею і була-б щаслива! А тепер... Їй так трудно вчить ся...

Ольга замислилась. Зарецькому надокучили сі розмови, але не хотілось вставати.

— Ми говорили з батьком! Та куди! Таке зчинило ся!

— А про віщо говорили?

Ольга розсердилась.

— Про віщо! Про те, що ви радили! Щоб він продав усе і гроші дав нам на вчення! Потім ми самі заробляли-б! Не хоче й слухать!

— Та як подумать, то його правда! Там чи вийде чи не вийде що, а тут пропаде і се! Не можна вимагати від його такої жертви... для мрії може...

— А ви-ж казали!

— Ох лихо! Я казав! Але це питання треба було здійснити тоді, як досить підготуєтесь, а ви тільки почали, а вже думаєте, що це й край!

— Чому-ж ви не кажете, що треба вчити? Ми-ж не гасаєм!

— Коли книжок нема! Тай взагалі се дуже трудна річ! Вам треба репетитора, треба пожити який час у місті, а це все не-можливо!

Ольга так і схопилась.

— Для чого-ж ви нам радили вчить ся?! Казали, так легко... Казали, казали, аж поки нам тут усе обридне, що й дивить ся не хочеть ся! Ми були певні, що тут не будем... Ми вже не можем жити як раніше, і коли инакше не буде, щож нам робити?! Вам играшки, вам розвага — збудити, подати надію, а нам? — і не подумали, коли говорили!

У цю хвилину блакитна сукня Лесї забовваніла між деревом.

— Лесю, йди сюди! Лесю, ти знаєш, які ми дурні? Ти знаєш, що ми до віку сидіти-мем, як сиділи, не бачити-мем нічого, як не бачили... Усе буде, як було!

Звичайно Леся нічого не розуміла з цього крику, але готова була заплакати. Зарецькому стало і неприємно і тяжко. Вигляд Лесі його зворушив і він почав її заспокоювати.

— Це не зовсім неможливо! Я мабуть завтра їду (Леся трохи не заплакала) і які маю книжки, полишу вам, учить ся по їх поки що, а на той рік я привезу всі, які треба! Це не так довго! І не зглянем, як прийдуть иньші канікули!

Леся не дослухала і пішла геть, чим дуже здивувала Зарецького. Такою недбалою вона ніколи не була.

А вона боялась заплакати... Він їде... Її сонце згасло...

Минула осінь, минула зима, минула і весна, настали иньші канікули. Господа Роговських мала занедбаний вигляд. Ользі і Лесі не охота працювати, як колись. Вони вивчили все, що покинув їм Зарецький; самі купували книжки, хоч не знали, яких їм треба. Його довго не було, тільки в половині літа Леся зустріла дівку з двора, котра сказала, що панич приїхав. Лесі здалось, що земля хитається; вона швидче попрощалась з дівкою і йдучи до дому міркувала: — Коли-ж то він прийде? Сьогодні? Мабуть ні! Він довго не бачив ся з своїми, то йому хочеть ся з ними побути! Так завтра!

Цілий тиждень минув, а Зарецький не приходив.

Леся вже й не сподівала ся його, тільки любила побачити хоч здалека, та ніде не зустрічала.

Коли-б хоч знати, чому не прийшов. Всі гадки, всі думки за це: — Може він не здужа? Може що завважає? Може ще не одпочив? Може ніколи? І нарешті в одчає: — Може забув, може не хоче...

— Йому нема до нас діла, от і все! І забув і не хоче... Той рік розважав ся, а цей — може иньшу забавку знайшов! — говорила Ольга. У її серці як огонь горів. Вона почувала образу, образу і образу... Їй усе нависне, і люди і двір і ліс, усе що доведеть ся до віку бачити. — Краще-б умерти! Справді, як би гарно умерти, хоч би не бачити нічого і не чути!

— Ходім погуляєм великим шляхом! — попрохала раз Леся сестру.

— Сподіваєш ся його зустріти? Щож, ходім, коли тобі жадаба! — насмішкувато відказала Ольга і сама собі не призна-

еть ся, як їй хочеть ся зустріти Зарецького, хоч зовсім з иньшої причини, щоб розпитатись за книжки, за вчення...

Великий шлях, рівний, широкий, жовтий від піску. З обох боків оксамитні смуги трави, далі буйні кущі та рослини, а за ними червоні стовбурі велетенських сосон і їх темне, колюче віття.

— Їй Богу, щось верхи їде!

— Не турбуй ся так! Тобі здаєть ся, що окрім його тут ніхто не може їздити!

— Ні, це він... синя околиця... Гляди... наче постать... — Леся знову хитаєть ся і коли-б була сила йти швидче, вона вернула ся-б назад, втекла-б у ліс. Вона не могла собі уявити, що гляне йому в вічі, почує його голос.

А це-ж зараз буде. Він спинить коня, встане, привитаєть ся. Так довго ждала, стільки мріяла, не вже справдить ся?

Ні, неможливо, то мрія... сього не буде...

Господи, яке щастє, це-ж зараз буде!

Зараз порівняєть ся! Леся одводить очи на ліс; на Зарецького, як на сонце, вона не може дивити ся. Ольга дивить ся просто на його і її думок не можна впіймати, так раптово вони міняють ся. Лесині — се тіни одного кольору; Ольжині з'єднали у собі всі...

Порівняв ся!

Байдужно вклонив ся і проїхав далі.

II. Безсонна ніч.

Не спить ся...

В хаті пів-темряво. Скрізь прозорі навіски видно білу ніч. Хуртовина вєть ся навкруги будівлі і з сухим, невпинним шелестом сиплєть ся на покрівлі та стіни. Місяць проймає чудним, стуманим промінням каламутне повітря. Я часом бачу, як поуз вікна пролітає щось темне, мов тїнь — се вітер зриває з покрівель сніг і хмарою несе його далі.

Тихо навколо... Ніщо не перехопить сього сухого шелестіння... Мені вчуваєть ся гукання... здаєть ся, воно хвилею котить ся все ближче і ближче, наповняючи душу таким невимовним жалем, що він розриває груди... Величезна юрба рветь ся в перед, одступає, коливаєть ся... хвилина страшного напруження... і за сю марну хвилину згуба...

Розум захоплює сила пекучих думок, а жаль розриває груди... Рівним згуком сиплеть ся хуртовина, вітер беть ся о стіни. Мені здаєть ся, він несе сей білий, холодний сніг все далі і далі над високими покрівлями. Місто тепер не спить і мовчить. Сьвітло погашене, чорні вікна дивлять ся на порожні, мовчазні вулиці. Всі люди не сплять, як не сплю я... Перед їх очима та-ж спільна юрба, їм вчуваєть ся те-ж далеке гуканнє, що котить ея все близьче і близьче, наповняючи душу божевільним жалем...

Тихо навколо. Сиплеть ся сніг. Крізь навіски видно білу ніч і часом щось темне, як тїнь пролітає поуз вікна.

Певне тепер вулиці білі і скривавленого каміння вже не видно... Мені здаєть ся, що хуртовина летить далі через покрівлі, пробиваєть ся крізь чорний ліс і розлітаєть ся по мертвих стенах. Там вона в каламутному, фантастичному промінні місяця веть ся невиразними примарами.

І летить далі на північ.

На її шляху багато невідомих могил... то тих, що загинули марно, марно... Вона летить до їх з тихим шелестїннем, схожим на знесилене риданнє і химерними хмарками веть ся над ними мєв тїни рідних...

Хуртовина летить далі, плачем покараних вриваєть ся вона у вязниці, відгомоном рідного краю прилітає на північ... і скрізь приносить найважчі чуття, найбільш гнітючі, найбільш безнадійні...

Хуртовина шепоче, пролітають тїни...

Над усїм сьвітом журлива ніч і всїх на сьвіті обгортає невимовно пекучий жаль...

ДРІБНІ МАЛЮНКИ.

X. Plebs mobilis est.

Було на провесні. Мартові хвилі мінилися як у калейдоскопі. Деколи любо всміхнулося тепле сонце, та небавом повітре звювалося, сипало ледяним шротом, або сік студений дощ: инколи і в під ясного сонця падали хитливо, мов білі метелики, платки снігу. В таку неgodу супроводжали на вічний упокій Юрка Сурмая. Поперед убогої домовини ступав беріжком дороги похнюплений священник, поза священником ішло кількоро людей. І ані дрібки жалю. Ті, що несли на марах домовину, бродили серединою дороги і бовтали ногами по болоті так, що воно розбризкувалося далеко на боки, а домовина на марах сильно коливалася. З деяких загород не цікаво виходили люди і ставали при дорозі.

— Яке житє, така й смерть! — перекликалися з ними ті, що супроводжали небіжчика.

— Добре що згіб, а то шкода, що сьвята земля носила його!

— Нинішня днина як раз для такого п'ячиска — для нього гідної днини шкода!

Такий сумний був той похорон. Люди достроювалися до вередливого веремя, аж переборщували. Нічим були напимнені священника. Ціла та остання прислуга дихала тільки грубостями до небіжчика. Похоронний похід поступив до церкви. Небіжчик не заслугував і на те, але треба було сповнити хоч обряд, що відрізняв чоловіка від скота — та пошанувати себе самих.

В церкві дяк співав тихе „Сьвятий Боже“, а священник обкаджував домовину. Саме тоді від церковних дверей надлетів метелик. Він вісся серединою церкви звільна, мов плив. Перелетів

по-при голову дяка, а перебившись крізь хмарку кадильного диму, на хвильку повис у воздуху посеред струї соняшного світла і тихо, як кане порошинка, став спускати ся на домовину.

Люди жажнули ся. Сьвященник вдививши ся в те ніжне, блідо-жовте, на-пів етеричне творінє, чимаду хвилю кадів ранньому віщуну весни. Метелик сів на домовину над головою небіжчика. Його осяяла смуга сонця, що лила ся крізь церковне вікно. І чудово яснів. Він розпростер свої світляні крильця і бачилось, покрив усе — убогу домовину, церковні стіни, сьвятих. Люди не зводили з метелика очий. Їх захвачував якийсь чар. Вони впили в метелика очий, немов пили його ясність і благодатне тепло, від якого м'якли їх серця, як тають від весняного сонця леди. „Господи помилуй!“ — молили їх уста. „О рабі божім Георгію і оставленії гріхов его Господу помолім ся!“ — поважно прочитував сьвященник, а метелик спочивав на домовині, оповитий хмаркою пахучого ладану і неначе прислухував ся горячим мольбам людей...

На „Со духи праведними“ метелик звів крильця і зник поза церковними дверми. Не летів сам. Його супроводжали ласкаві очі людей і шедестіли молитви за душу Юрка Сурмая.

— Така Юркова душа! — гуторили люди, вертаючи з цвинтаря до дому. — Він уже спокутував своє на землі. Був нещасливий від ранка до останка, а кривди не вчинив нікому. Тяжко скривдили Юрка ті, що скаламутили його жите...

Припадкова поява метелика від разу повернула гадки людей у противний бік. Plebs mobilis est. Дрібка весняної краси ожила в серцях, де було стілько грубостей, як найкрасші почування...

М. Дерлиця.

XI. Перша вільгота.

Край села біля греблі одиноко стояла убога хатина. Певна річ, що нужда та злидні давно вже голубили ту хатину. Стара стріха поросла зеленим мохом і в одному кутку, над коморою, вже запала ся; димар над стріхою стирчав кількома чорними, осмаленими віхтями. З двох невеличких віконць одно було залатане замість вибитих шибок дошкою і мов сліпе око виглядало більмом. Хата покривилась одним боком, що почав уже вростати у землю. Убого було і на подвірю зарослому споришем: лише стара, дїрва

повітка, купка сухого хмизу та скілька курій, що шпортали ся на сьмітнику — тай всеньке отсе мабуть було хазяйство.

Про те видко було, що хазяї дбали як могли про свою оселю : хата була чисто побілена, призьба вимащена жовтою глиною, старенький тин де-не-де полатано верболовом та підперто кілком, щоб не валив ся.

Жила в тій хаті вдова Скрипчиха з сином Максимом, невісткою та маленькою внучкою.

Осталась Скрипчиха вдовою з сином Максимом. Тільки й утіхи, тільки й журби її було. Дітей шестеро поховала вона ще за небіжчика — один лиш сей викохав ся. Девятий рік ішов йому, як посиротіли вони, а вже почав матері у поміч ставати : хмизу надбає на паливо, води хоч пів відерком, а наносить, городину пополе. Навдивовижу було воно слухняне та розумне.

Скрипчиха заробляла по людях, бо своєї землі не було, крім шматочка города при хаті : у літку за сніп, за копицю, зимою за мітки. Тим і жила.

Хатину піддержувала як могла ; все думка була : виросте Максим, одружить вона його та покіль віку буде — свій куток мати-ме.

Як пішов Максимови п'ятнадцятий рік, віддала його Скрипчиха у найми до двора. Лекше стало жити, бо й за хатою менше клопоту тай заробляти став хлопець копійчину.

Не літа, а гірка праця та злидні без пори зостарили Скрипчиху ; лихо згорбило її, мов би невчасно гнітило до землі. Не ставало вже сили робити, як колись.

Чим раз частійше навідувала її давно викохана думка одружити сина та спочити трохи.

Як минуло Максимови дев'ятнадцять літ, почала мати раз-у-раз нагадувати йому про те.

— Одружив ся-б, дитино моя ; не вік тобі по наймах тиняти ся ! Бачиш : не здужаю ; хтож тебе, бурлаку, обшиє, обпере ? Отсе візьмеш на Покрову сорок карбованців — купив би конячку, возив би буряки на завод, то-що, а по весні найняв би й степу шматок — був би хазяїн... Оженись, сину, заспокій мою старість та нужду...

Максим для матері все рад був зробити. До дівчат він був не квапний, на вечерниці та на вулицю не вчашав — однаково йому було, яку-б не сватати. Та думка була, що даремна річ його

старостам оббивати пороги у богатирів — сорому наберуть ся. Взяв та посватав таку-ж сироту, і сам, Мотрю, що служила у тому-ж таки дворі за доярку. Дівка була чесна, тиха та трудяща, хоч на вдачу не дуже красива.

Після Покрови відбули весілля. Пани, що до обох їх були добрі, дарували Мотрі теличку, а Максимови на весілля п'ять карбованців та деякого відсипного поперх того, що заслужив.

Скрипчисі мов би й справді усьміхнулась доля на старість. Невістка була добра, слухняна; догоджала їй як рідній, тай чоловікови ніколи не перечила.

Максим спроміг ся на ковяку, а по весні взяв і шматок степу під буряки для заводу. У літку обробивши своє, всі троє заробляли у дворі та по людях. Зимою жінки пряли, Мотря обшивала всю сім'ю, а Максим заробляв підводою та плів соломянки.

До року породила Мотря дівчину.

Вже стара Скрипчиха пошлась у няньку до внуки, бо на роботу у полі та на городі сили не стало: нажне було снопів десять або випрашує картоплі грядку — тай годі далі робити.

Сей рік був тяжкий для людей, бо від Великодня аж до зелених свят дощу ні крапельки не дав Бог: ні зерна, ні соломи, ні паші для скотини не вродило. А коли сутужно стало справжнім господарям, то вже й по-тому таким злидарям безземельним як Скрипки. Ще й на буряки з такої засухи черва напала — шкода було й праці коло них.

Сумний ходив Максим журачись, як воно буде зимою без хліба, без паші та без палива. Тяжку думку думала й Скрипчиха, похиливши стару голову над онуковою колискою... Не бачила та голова добра за життя, не зазнає його й до віку...

Минуло літо.

На Покрову злягла стара Скрипчиха, та вже й не зводилась з печі. Дух їй заперло у грудях, ноги побрякли, кашель душив.

— Смерть моя прийшла, діти! — почала вона казати синові та невістці. — Ох, пожила я своє на світі, наїлась я злиднів, напилася лиха, виплакала всі слізюньки гіркі... Дав би Господь милосерний спочинок моїм кісточкам трудженням... Сиротятка ви мої! Чи така-ж і ваша буде доля нужденна? Ох, не дай то, Боженьку, не дай, Господоньку милостивий!...

Мотря привела до недужої бабку Демидиху. Пошептала баба, дала зілля, щоб зварити та витерти груди й ноги — не полекшало.

Привозив Максим фершала в містечка — і той не поміг нічого-сенько. Ядуха, сказав, незлічима.

Тижнів три простогнала стара, тай чесно висповідавшись і запричастившись, спочила давно бажаним, вічним сном.

Мусіли заставити у Жида кожушанку та ще до того позичити у кума карбованців пару, щоб було чим поховати матір.

Спорядивши все до похорону, пішов Максим другого дня рано до попа. Дорогою уздрів старшину.

— Добри-день! — вклонився Максим.

— Здоров! А куди Бог веде?

— До попа.

— Чи знов хрестити? — усміхнувся старшина.

— Ба ні, ховати! — відповів Максим. — Мама померла!

— Царство небесне! — сказав старшина, зняв шапку та перехрестився. — Коли-ж померла?

— Вчора! Прощавайте, дядьку!

— З Богом, небоже! Агов, Максиме! — гукнув наздогін старшина. — А ти-ж либонь на призові сього року?

— Еге! Та-ж у мене вільгота!

— Так! А прийшов би таки може у волость! — заявився.

— Хиба треба? — спитав Максим. — Адже-ж перву вільготу не беруть!

— Та не беруть, я знаю! А все-ж заявитись треба для порядку; не було-б штрафу якого, он що! Жидка на 50 рублів штрафували, що не явився з первою вільготою. Самого не взяли, а про те штраф, що не явився. Таке діло!

— Коли треба, то прийду! — сказав Максим. — Так коли-ж? Ось похорон сьогодні!

— Забжи від попа! Попросиш у присутствії, щоб пустили швидше! Саме тепер засідають!

— Хиба ви попросите за мене, дядьку, будь ласка! Я-ж не знаю, куди там приступити!

— Ну-ну, якось то буде! — відповів старшина.

Черобалакавши з попом, побіг Максим у волость. Саме тоді було там війське присутствие.

Протиснувшись крізь юрбу парубків, що гомоніли на дворі волости, дожидаючись, поки покличуть по черзі, Максим зайшов у канцелярію.

І там була сила народу.

За столом покритим зеленим сукном з золотою мережкою сиділо всяке начальство, чоловіка зо шестеро: і воєнні і невоєнні, і з медалями і з гудзиками, і так собі без усього. А перед столом стояла висока стійка, біля неї двох Москалів, тай міряли вони на тій стійці голих новобранців. Далі стояв старшина, урядник, староста та ще люди.

Максим протиснув ся до старшини.

— Ось і я, дядьку! — сказав він пошепки. — Попросіть, будь ласка, щоб швидше записали, що там треба, та пустили мене.

— Ну-ну! — кивнув старшина тай посунув ся навшпиньках до стола.

— Чого тобі, старшина? — спитав один з начальства.

— Призивний один просить, щоб швидше відпустили його...

— Чого так?

— Мати померла, ховать треба!

— Як звуть?

— Максим Скрипченко.

Максим подав ся ближче до стола. Начальство шелестіло паперами, шукаючи чогось.

— Максим Скрипченко, перва льгота! Чого-ж ти являв ся? Тобі можна було не являтись! Іди з Богом!

— Я не знав! — озвав ся Максим. — Старшина казали!

— Можна було не являтись! — сказав один із начальства, читаючи щось у папері.

Максим завернув ся йти.

— Постій! У тебе батька нема?

— Нема! — сказав Максим.

— А мати, кажеш, померла?

— Еге, вчора!

— Еге-ге, брате! Погане діло! Пропала твоя льгота!

— Як пропала? — тремтячим голосом спитав Максим.

— Так! Ти був один син у матері і мав через те перву льготу, щоб, значить, годував і піддержував матір. А тепер вона померла — померла і твоя льгота! Ти одиночка! Такий закон!

Максимови серце стиснуло у грудях; щось підступило до горла, затремтіли ноги.

— Господа начальство! Ваше благородіє! У мене жінка, дитина... Хиба-ж їх не треба годувать, піддержувать? Помилуйте!...

Метелик схопив ся. Він тріпонував декілька разів крильцями і здивувався: давно, давно вже не почував він за собою стільки сили, як тепер. „Загублене щастя, потрачені сили і волю й надію я вам поверну!“ — заспівав він радісно і вилетів за вікно.

Був чудовий ранок. Сонечко вже ген-ген підняло ся.

„Злітайтеся до мене, збирайтеся до гурту: я — правда, до сонця вас всіх проведу!“ — заспівав він в-друге і вже розправив був свої крильця, щоб летіти далеко, далеко — до неба, до сонця, до світла, тепла... Але свіже, пахуче повітря вже затуманило його голівоньку, в очах помутило ся, легенький як подих дитини вітерець здався йому за бурю. Він покругляв, покругляв трохи і знесилений упав у калюжу, що зробив садівник Івана Івановича в ранці поливаючи квітки.

Сам Іван Іванович ніколи не бачив у сні жінки в білому убранню, ніколи не чув її пісень, за нежитом не чув і ароматів з квіток, і не повірив, не вірить і досі, що метелик летів був до правди, до сонця і незалежно від своєї волі знесилений самим Іваном Івановичем упав у калюжу...

Метелик.*)

Фантазія Л. Яновської.

Присвячуєть ся памяти

М. Г. Уфєровачевої.

Іван Іванович піймав метелика. Правда, метелик сей був значно більшенький за тих, що доводило ся йому ловити за дитячих часів у садочку свого батенька, і не такий прудкий; але коли взяти на увагу трохи вже підтоптані коротенькі ноги Івана Івановича, його покандзюблені руки та підсліпуваті старі очи, то можна було-б в купі з щирим приятелем Івана Івановича Петром Петровичем ударити його по плечу і мовити: „Молодець Іван Іванович, молодець!“ Так принаймні робили деякі знайомі Івана Івановича, і він призволяв на ту ласку охочо, навіть із приємністю і ніколи й словечком не натякнув про своїх пособників. А вони у його були...

Робив він се не від того, що був, хай Бог милує, який схи́дний, потаємний та лукавий, а цілком від того, що помічники ті були понурі, мовчазні, як лихо, як горе, як бідність, як смерть, ніколи не прохали нагороди за свою допомогу і ховали ся по якихсь льохах. Принаймні сам Іван Іванович ніколи не бачив їх і певен був, що то він своїми власними силами справив ся з тим метеликом і піймав його сам.

Ганяючись за ним по садах, по лугах, по лісах, по ярах, Іван Іванович не міг гаразд і роздивити ся на його і крім золотого кольору та тонісенських крильців, що так весело тріщали ся,

*) Призначав ся до збірника присвяченого памяти Ол. Коніського, але цензура сю невеличку »фантазію« заборонила друкувати.

високо літати, Іван Іванович міг безпечно по цілих днях любити ся ним, не утруднюючи своїх широких, гладких в'язів і не боячись, що він утече.

Промайнула частина метеликового віку. Він забув, що на сьвітлі є сонце, є поле, ліси, долини, що є пахущі квітки, де стільки цілющого, живущого нектару, що є сьвіт широкий, великий, що є десь небо... Він звик до того сьвітла, що пробивало ся через вікно, він звик до тих квіток, що понаставлявав Іван Іванович по всіх кімнатах задля його, а про небо забув ся й думати, бо вже й стеля здавала ся йому занадто високо. Він жив, як того хотів Іван Іванович, почав думати, що иньшого життя не має, що так слід жити і відчинене вікно вже не манило його.

Аж ось однієї ночі приснив ся метеликови сон: він бачив себе в земному садочку. На розкішних, зелених деревах висіли стиглі, червоні яблука, під величезними, жовтими, соковитими дулями схиляли ся до долу віти, килим різнобарвих квіток розіслав ся майже по всьому саду. На невеликому, зеленому, садовому ослінчику сиділа якась жінка, вся в білому. Вона держала в руках своїх лютню, перебирала струни і тут же складала пісні. У тих піснях вона кликала весь сьвіт до братерства, до спільної праці, до сьвітла, тепла. Вона викликала неправду до бою, вона обіщала повернути всім щастя, волю і спокій...

Вона співала:

„Дивіть ся ви, птахи, комахки та люди,
Дивіть ся на сонце, на промінь його...
Вас в сьвітлі багацько і ріжна в вас доля,
А сонечко завжди було й є одно.
До його звертайте заплакані очі,
На його надійтесь — воно вас зрівня,
Воно вас не зрадить, воно не обманить
Правдиве, як я — ваша правда сьвята.
Скидайте полуду, зривайте кайдани!
Не вязники ви — нема старших над вас!
Ви рівні: ви діти єдиного сонця!
Ви братики кривні! Весь сьвіт сей для вас!
Злітайте до мене,
Збирайтесь до гурту!
Я — правда — до сонця вас всіх поведу!
Загублене щастя,
Потрачені сили
І волю й надію я вам поверну!“

чудову річ: насамперед він звелів зробити собі окуляри. Скла у тих окулярах повинні бути якісь незвичайні: „Такі — казав Іван Іванович оптикови — щоб машина здавала са за кавун, а мій власний ніготь за широке поле“.

Не дешево і не легко дали ся ті окуляри, але таки рано-пізно, він здобув їх, і коли метелик якось заснув, надійшов до його в потаємним ліхтарем, раптом освітив і від разу спостеріг, як і з чого складаєть ся те борошенце, що підтримує метеликови крильця. То був немов золотий пісочок і не всі піщинки відби-вали однаково сьвітло ліхтаря: були яскравійші, були менш яскра-ві, були бліді, немов аж білясті, і коли-б тільки були тоні-сенькі щипчики, або хоч щось подібне до того, то Іван Іванович міг би зразу на пробу декілька з них зняти.

На другий день Петро Петрович зробив точнісенько такі щипчики і подарував своєму приятелеви. Обоє приступили до ме-телика. Після недовгої суперечки, звичайної поміж щирими при-ятелями, після коротенького змагання, звідкіль починати, де на-самперед теє борошенце надбирати, вони поклали щипати його не підряд, щоб не робити значних та неприємних плям, а вибрати з початку найяскравійші, потім менше яскраві і нарешті вже як що потрібно буде, як що метелик не заспокоїть ся, то й біла-стеньких частину. Метелик довго не давав ся: йому не дуже бо-ляче було, а лоскотно, і він почав було тріпатись, але незабаром впевнившись, що від того йому ще болячійше, притих і заспокоїв ся.

Приятелі вибрали на перший час небагацько і залишили ме-телика політати по кімнаті. Метелик звів ся під саму стелю, по-літав трохи, але стомившись швидче ніж завжди, сїв і заснув.

Через який час вибрали ще того борошенця, згадали ще трохи. .

Іван Іванович не знав уже, як і вихваляти свого приятеля за чудовий подарунок — ті щипчики. Естетик, прихильник краси та гармонії, він щиро радів, що на крильцях метелика не видно ніякої шкоди, не має тих неприємних плям та виразок, що кида-ють ся у вічи кожному і роблять неприємне вражіннє...

Метелик з часу на час слабійшав: він уже не зважував ся піднятись до високої стелі і літав тільки посеред кімнати, про те крильця не дуже боліли йому і він не мав на віщо скаржити ся...

За те Іван Іванович землі під собою не чув: тільки тепер метелик цілком належав йому, тільки тепер, коли він перестав так

коли було метелик відлетить геть-геть від стомленого Івана Івановича та присяде на яку любу квітку, він нічого не закримітив.

Отже коли той метелик опинився у його руках і коли він зазірнув йому у вічі, щось подібне до жаху стискало на хвилину його серце. Іван Іванович не думав ніколи, що метелик може так прямо, так суворо дивитися; він не гадав, що на голубі подібні ясному небу оченята можуть знаходити такі темні, страшні, як у часи великої негоди, хмари. Іван Іванович спостеріг колись, коли метелик упивався солодким соком полевої квітки, чудову блискавку в його оченятах, але-ж він не знав, що ті очі можуть засьвітитися і вільшим вогнем, подібним до пекельного.

Він сього нічого не знав...

Але Петро Петрович — людина дуже цікава до різних метеликів, жучків та козявок, людина, що за свій вік чималенько насушила та настромляла на шпильки різних тваринок і збрала навіть чудову колекцію, ще більше налякав його. Він завважив Івану Івановичу, що з такими метеликами, як отсей, треба бути дуже обережним, і що приручить його до кімнати не легко. Краще було-б, як би Іван Іванович вибрав був собі нічного і не такого ніжного кольору: сіренького, чорненького, або якого иншого, аби не золотого: „Нічний метелик — казав Петро Петрович — в день не бачить нічого. Він у день спить і прокидається у ночі, коли двері та вікна зачинені, коли нікуди вилетіти. Сей же рвати-меться до світла, до сонця, до волі, бити-меться об зачинені вікна — одно слово робити-ме неспокій вам“. Єдиний засіб приборкати метелика — се зчистити те борошенце, що покриває його крильця, але се зовсім не легка річ, коли прийняти на увагу його колір. „Принаймні мені — казав Петро Петрович — не довелося сього зробити ні разочку до ладу навіть на далеко грубійших: або так шарну по крильцях, що метелик знесилить ся і помре, або-ж не дочисти гаразд і метелик геть полетить“.

Іван Іванович перелякався, про те не кавав ся: сей золотий метелик був йому дуже до вподоби, а про те, як його уберегти, можна було подумати.

І Іван Іванович став думати... Перш над усе він сказав по-робити сітки на вікна. Двері він замкнув на замок і не відчиняв їх нікому, не прикривши з початку метелика навмисно задля його зробленою шовковою наміткою. Що до борошенця на крильцях, то після декількох ночей, проведених без сну, він прирозумів

Голос його тремтів, запиняв ся на кожнім слові і здавало ся Максимови, що се не він говорить, а хтось иньший.

— Закон не признає жінки та дитини для льготи, лиш батька та матір. А ти тепер сирота, одиночка! Нічого не вдієш, голубе; жалко тебе, та не можна! Закон...

— Щож мені робить у світі?! — скрикнув Максим, заломивши руки.

— Нічого не зробиш! Роздягай ся, ставай на міру! Коли годен — підеш служити!

Максимови світ затуманив ся і він нічого не тянив, не пам'ятав. Мов у тумані, у сні якомусь манячило йому, як його міряли, як записали годним. Він опинив ся знов на волостному дворі і від холоду осіннього ранку почав трохи опам'ятуватись. Якийсь Жидок ударив його легенько по плечі.

— Який же ти дурний-ий! На якого чорта було тобі являється? Хиба присутствіє знало, що твоя мати вмерла? Так би ніхто й не знав, тай була-б тобі по вік льгота! А він, дурний, сам собі біди напятав! Ой-ой-ой!...

Вернувшись до дому Максим розказав жінці про несподіване горе. Бідна Мотря аж билась головою об стіну із жалю, заводячи у голос та заливаючись слізами.

Мати лежала на лаві. Її спокійне, нужденне обличчя здавалось найщасливійше у сій хаті: вона мала тепер небесну вільготу і була байдужа до людського горя, до земних законів та льгот. Максим припав лицем до холодних, материних рук.

— Мамо, мамо! — з одчаєм простогнав він. — Не завнала ти сама щастя і нам його не дала! Чому ти не прожила ще хоч зо два дні для нас, для вільготи?!

Модест Левіцький.

Оліва Шрайнер.

Мрії і сні.

III. Серед райських садів.*)

Вона йшла квітчастими, райськими садами; чудові пахощі квіток сповняли повітря і вона зривала квітку за квіткою.

Коли се Обовязок з своїми блідими, суворими рисами став перед нею і глянув на неї. І вона покинула рвати квітки, але йшла далі поміж їми, всміхаючись і радіючи, і в руках у неї було повно квіток.

І Обовязок знову прийшов до неї і глянув на неї, а вона... вона одвернула ся і пішла геть од його.

Коли-ж вона ще раз побачила його холодне, бліде обличчя, вона впустила найкращі квітки, які були в неї у руках, і мовчки пішла далі.

Але він знову вернув ся до неї. Вона застогнала, низько схилила голову і звернула до виходу. Але як вона вийшла й озирнулася і в соняшному сяєві побачила свої улюблені квітки, гірко заплакала.

І вона вийшла з саду і двері його на віки зачинили ся за нею, але у неї zostавали ся ще в руках ті квітки й пупашки, які зірвала в саду, і вони сповняли своїми ніжними пахощами пустиню. Але Обовязок не одступаючи йшов за нею. Знову він став перед нею з своїм блідим, змертвілим обличчям; і вона знала, чого він прийшов. Вона розтулила обидві руки і з їх ви-

*) Див. »Літ.-Наук. Вістник« 1903, кн. I, стор. 60—80.

пали всі квітки, ті квітки, які вона так любила, і пішла далі з сухими очима.

І нарешті він приходить ще в останнє. Вона показує йому свої порожні руки: адже в їх не зосталось більше нічого. Але він не дивить ся на неї.

Тоді нарешті вона розкриває на грудях своє убрання, достав відтіля маленьку квіточку, що сховала там, і кладе її до долу. Тепер їй більше нічого давати.

І вона пішла далі і жовтий пісок пустині вихром закрутив ся круг неї.

IV. В далекому сьвіті.

Є сьвіт на одній далекій зорі і там трапляють ся речі, які не трапляють ся тут, у нас.

В тому сьвіті були мужчина й жінка; у їх було одно щільне діло, вони йшли поруч і були друзями — і це явище, яке не часто трапляєть ся в нашому сьвіті.

Але в цьому зоряному сьвіті було щось, чого не буває в нас. Там був пустий ліс; дерева в йому росли так густо, що стовбурі їх переплітували ся проміж себе і літнє сонце ніколи не зазірало в його. В цьому лісі був храм. В день усе було спокійно, але в ночі, як займали ся зірки і місяшне сяєво срібним сьвітлом обливало верховіття дерев і все затихало в низу, як що в цей час хто небудь самотній приходив до храму, ставав навколішки на кам'яних східцях перед вітарем і розкривши груди ранив себе так, що кров текла на східці перед вітарем; тоді чого-б не бажав той, хто стояв навколішках, бажання його здійснювались. І все це трапляєть ся там, бо то далекий сьвіт і події там часто роблять ся не так, як у нас.

Мужчина й жінка не покидали одно одного і жінка бажала всього найкращого в сьвіті своєму другови й товаришеви. Однієї ночі, як од місяшного сяєва блищало все листє на деревах і хвилі на морі здавались срібними, жінка пішла в ліс.

Там було темно. Тільки де-не-де сухе листє у неї під ногами осьвічувалось маленькими плямами місяшного сяєва; а над її головою гілки густо переплутувались. Але де далі вона йшла, то темнійше ставало і нарешті ні один промінь не проходив більше в гущавину. Тоді вона прийшла до храму. Вона стала навколішки

перед віттарем, але відповіді не було. І вона розкрила свої груди і поранила їх гострим каменем, що лежав тут же. Повагом закапала кров на кам'яні східці і якийсь голос спитав: „Чого ти хочеш?“ Вона відповіла: „Є хлопець, він мені найдорожший за всіх на світі! Я-б хотіла дати йому найбільше добро!“ Голос спитав: „Яке саме?“ Дівчина сказала: „Я сама не знаю, але я хотіла-б, щоб йому було дано те, що задля його буде найкраще!“ Голос одмовив: „Твоє благання почуто! Він мати-ме те, чого ти просила!“

Тоді дівчина встала. Вона закрила груди своїм убранням і тулячи його однією рукою вибігла з ліса так швидко, що з під ніг у неївилітало мов од вихру сухе листя.

Там за лісом було місяшне сяєво, подихав тихо вітрець і на морському березі блищав пісок.

Вона побігла по-над рівним берегом і раптом спинилася. Здалека на воді щось плывло. Вона захистила очі рукою і почала придивлятись. То був човен. Він швидко плыв по рівному як дзеркало морському поверхови. Хтось стояв у йому; місяць не освічував обличчя, але вона пізнала його постать.

Човен швидко відпливав; здавалося, що він сам плыве. При місяцю не змога була придивити ся добре, тай човен був далеко від берега, але здавалося, наче на демені сидить ще хтось. Човен линув по воді все швидче й швидче і випливав у море все далі й далі. Дівчина бігла по-над берегом, але не наближала ся до човна. Одежа на грудях у неї розхристалася, вона простягла наперед обидві руки і її довге, блискуче в місяшному сяєві волоссе розсипало ся по плечах і по спині.

І вона почула коло себе голос. Він спитав її: „Що трапилось?“ Вона скрикнула: „Своєю кровю-ж я купила йому найкращий з усіх дарів! Я прийшла сюди, щоб віддати йому цей дар, а він... він тікає від мене!“

Голос прошепотів: „Твоє благання почуто, йому вже дано те, чого ти прохала!“

Вона скрикнула: „Що дано йому?“ Голос одмовив: „Те, щоб він покинув тебе!“

Дівчина спинилася і заніміла. Далеко в морі човен зникав за смугою місяшного сяєва. І голос ласкаво спитав дівчину: „Вдоволена ти?“ Вона сказала: „Я вдоволена!“

Коло ніг у неї хвилі бігли одна за одною і тихо розбивались об морський беріг.

V. Три сні в пустині під мімозою.

Одного разу я проїздив африканською рівниною під пекучим промінням палаючого сонця. Я повів свого коня під мімозове дерево, зняв сідло і пустив його в сухий чагарник. Далеко навкруги простягла ся сіра, вигоріла земля. І я сів під деревом, бо духота була нестерпуча. Скоро важка дрімота обняла мене; я прихилив ся головою до сідла і заснув. І мені приснив ся дивний сон. Мені снило ся, що я стою в кінці пустині і вітер з усіх боків заносить її піском. І я побачив два величезні тіла, підхожі до пустельних вючаків; одне з їх лежало простягшись на піску, а друге стояло біля його. І я відсіля почав придивляти ся до тіла, що лежало в піску, бо помітив на спині в його страшенну вагу і такий шар піску, що, здавало ся, він наспів ся на його віками. І я дивив ся і дивував ся. І хтось стояв мовчки біля мене. І я спитав ся в його: — Хто ся величезна істота, що простягла ся тут на піску? І він сказав: — Це жінка, та, що в своєму тілі носить людину!

— Через віщо лежить тут без руху, вся занесена піском?

— Слухай, я розкажу тобі: Минули віки й віки з того часу, як вона лежить на сьому місці і як вітер пролітає над нею. Найстарші люди ніколи не бачили, щоб вона ворухнулась, і найдавніша книга оповідає, що вона лежала тут так саме й тоді, як лежить тепер, уся занесена піском. Але слухай: давніший за найдавнішу книгу, старійший від згадок найстарійшої людини — знайдено слід її ніг на скелях Людської Мови, на уламках твердого каміння Старих Звичаїв, які ще зберегли ся до наших днів. Там ти знайдеш слід од її ніг поруч із слідом того, що стоїть біля неї. І знай, що вона, яка лежить тепер у поросі, колись була вільна і поруч із їм мандрувала горами й долинами.

Я спитав ся: — Через віщо-ж лежить вона тепер?

— Він сказав: — Перед багатьма сторіччями Вік мускульної сили наздогнав її, як схилившись над своєю дитиною, вона годувала її, і він положив їй на широку спину вагу Покори і привязав її міцними путами невблаганої Потреби. Як же озирнувшись на небо й на землю, вона зрозуміла, що нема їй більше надії, вона схилилась до землі під вагою тягару, з під якого не могла визволити ся, і з того часу лежить тут нерухомо. Віки минали за віками, але кайдани невблаганої Потреби не попускали.

І я придивився їй у вічі і побачив у їх страшне, вічне терпіння. Земля під нею була змочена її сльозами, а ніздрі її вдіймали пісок.

І я сказав: — Чи силкувалася вона коли небудь ворухнутися?

Він одмовив: — Часами та або иньша частина її тіла ворухнулася! Ане вона розумна: вона знає, що не встане, поки вага лежить на їй!

І я спитався: — Чого-ж той, що стоїть біля неї, не кице її і не піде геть?

— Він не може! — сказав він. — Подивись! — І на землі між ними я побачив широке путо, що єдило їх до купи. — Поки вона лежить, він повинен стояти і озиратися в пустині!

І я спитався: — Чи знає він, через віщо не може йти?

Він одмовив: — Ні!

І я почув згук, наче щось тріснуло, і озирнувшись побачив, що мотузи, якими була привязана до спини вага, перервались і тягар скотився на землю.

І я спитався: — Що це?

Він одмовив: — Це вмер Вік мускульної сили, його вбив своїм ножем Вік нервової сили. Тихо й непомітно він наблизився до жінки і своїм ножем Механічних Вігадів розрізав мотузи, що привязували їй до спини тягар. Невблагану Потребу зламану. Тепер вона може встати.

І я бачив, як усе ще нерухома вона лежала на піску з розплющеними очима і простягнутою шиєю. Здавалося, що вона чогось виглядала в найдалшого краю пустині, та воно не в'являлося. І мені схотілося знати, чи спить вона, чи ні. І глянувши на неї я помітив, що тіло її здригнулося і очі в неї засьвітилися, як осьвічується темна сьвітлиця соняшним промінем, що зненацька вдарив у неї.

І я спитався: — Що це?

Він шепнув мені: — Цить! — Їй спало надумку, чи не може вона звестися.

І я дивився. Вона підняла голову і на піску я побачив ямку, в якій так довго лежала її голова. Вона глянула на землю, потім на небо, потім на його, що стояв біля неї, але погляд його був звернений в глибину пустині. І я знову помітив, як затремтіло її тіло і вона знову притисла коліна до землі, так що на їх повипиналися жили і я скрикнув: — Вона зараз устане! — Але тільки боки в неї здіймалися і вона лежала далі, як і перше.

Але голову свою вона підняла в гору і більше не спускала її. І той, що стояв біля мене, сказав мені: — Вона занадто знесилена! Подивись, вона довго лежала і в неї відібрало ноги! — І я бачив, як істота ця боролась і краплі поту виступали в неї.

І я сказав: — Звісно, той, що стоїть біля неї, пособить їй! Але той, що стояв біля мене, одмовив мені: — Він не може пособити їй; вона сама повинна допомогти собі! Хай вона бореться доти, поки зміцніє!

Я скрикнув: — Принаймні він не перешкожати-ме їй? Глянь, він одходить од неї, він натягає пучо і прихиляє її до долу!

Він сказав: — Він несвідомий того, що робить! Як вона ворухить ся, то сіпає пучо і турбує його, і він несамохіть іде від неї. Прийде день, коли він почне розуміти і довідається, що вона робить. Хай тільки вона зведеть ся навколішки і тоді він наблизить ся до неї і спочуваючи подивить ся їй у вічі. І вона простягла шию і краплі упали в неї з лоба на пісок. Вона підвелась на пядь і знову схилилась.

І я скрикнув: — Ах, вона занадто знесилена! Вона не може ходити! Довгі роки відняли в неї всю її силу! Вона ніколи не зрушить ся!

Він сказав мені: — Глянь, який світ у неї в очах!

І тихо-тихо ця істота захиталась і нарешті звелась навколішки.

І я прокинувся. Далеко навкруги прослала ся гола земля з засохлими на їй кущами. Мурашки лазили туди й сюди по червоному піску і духота була нестерпуча. Я глянув на небо, випростав ся й почав міркувати про те, що снило ся. І під палаючою південною спекою я знову спустив голову на сідло й заснув. І мені приснився другий сон. Я бачив пустиню і в ній жінку. Вона наближала ся здалека і йшла до берега темної річки. І берег був кручуватий і високий*). І на йому вона зустріла діда з довгою, сивою бородою і в палицею в руці; на палиці написано було „розум“.

І він спитав ся в неї, чого вона прийшла?

Вона відмовила: — Я жінка і шукаю країни волі!

— Вона перед тобою!

*) Береги африканських річок місцями бувають до сто стій заввишки, вони з глибоких замуляних пісків, що крізь їх ріки сторіччями пробивають свої величезні корита.

— Я перед собою не бачу нічого, тільки темну річку між високими, крутими берегами, з важкого, сипкого піску!

— А далі?

— Я нічого не бачу! Тільки часом, як захищаю очі рукою, на другому далекому березі мені мріють ся дерева, шпиль і сонце сяє над ними...

— Це країна волі!

— Як можу я дійти до неї?

— До неї йде тільки один шлях: це в низ по крутій та кам'яній стежці праці та через води муки! Іншого шляху немає!

— А моста там нема?

— Ні!

— А глибоко?

— Глибоко!

— А дно гладеньке?

— Гладеньке; твоя нога п'ять разів ослизнеть ся і ти може загинеш!

— Переходив уже хто будь на той бік?

— Дехто пробував!

— Чи є який слід, щоб показував, де можна шукати броду?

— Ніхто ще не протоптав його!

Вона захистила очі рукою і сказала: — Піду!

Але старий спинив її. — То ти повинна скинути одягу, що носила в пустині, бо у воді її потягне на дно! — І вона радісно скинула з себе керею застарілих думок зовсім зношену й драну, зняла пояс, яким так довго закрашала себе, і з під його вилетів цілий рій молі. І дід казав далі: — Зніми з ніг обув залежності! І вона стояла майже гола, тільки біле, легеньке убрання було на ній.

— Це убрання ти можеш лишити на собі: в країні волі всі ходять так! Воно не тоне, воно завсіди спливає поверх води!

І я побачив, що на сьому убранні на грудях написано було: „правда“. Воно було біле: сонце не часто світило на його, одяга зверху захищала його.

І дід сказав жінці: — Візьми сю палицю і держи її міцно! Того дня, як вона виприне в тебе з руки, ти загинеш! Станови її перед собою і мацай нею шлях і там, де вона не доставе дна, не станови своєї ноги!

І вона сказала: — Я готова йти!

Але він спинив її: — Ні, стривай, що в тебе на грудях?

Вона мовчала.

— Розкрий ся і дай мені подивити ся!

І як вона розкрилась, я побачив на грудях у неї маленьку істоту, що притулилась до неї; золоті кучері сплутались у неї на голівці, колінця зігнулись і притулились до неї, а рученята її міцно вхопили ся за її груди.

І Розум спитав: — Хто вона і що тут робить?

— Подивись на її крильця! — сказала вона. — Одлучи її!

— Воно заснуло й їсть. Я візьму його з собою до країни волі. Воно ще дитина, я так довго, так довго кохала його! В країні волі воно зробить ся мужем. Ми ходити-меш з ним поруч і він захистить мене своїми великими, білими крилами. Воно тільки слово „жадоба“ шепотіло мені в пустині. Я мріяла, що може в тому краї воно навчить ся казати „дружба“.

— Зсади його!

— Я понесу його оттак однією рукою, другою буду гребти...

— Зсади його до долу! Як ти будеш у воді, ти забудеш, що тобі треба бороти ся, і думати-меш тільки про його. Положи його до долу! Воно не вмре! Як воно почує, що ти кинула його самого, воно розпустить свої крила і полетить. Воно буде ранійше за тебе в країні волі. Ті, що досягають країни волі, знають, що перша рука, простягнена їм з того берега, рука кохання. Воно стане мужем тоді і не буде більше дитиною. На грудях твоїх воно не може змушнити! Зсади його, щоб воно могло вирости!

І вона одлучила його од грудий і воно вкусило її так, що кров капнула до долу. І вона положила його і затулила свою рану. Потім вона нахилилась над ним і погладила йому крильця. І я побачив, як волоссе в неї на чолі побіліло як сніг і вона з молододі зробила ся старою жінкою.

І вона стояла аж на краю берега і скрикнула:

— На що йду я в цей далекий край, якого ще ніхто не досягав? О, яка я самотна, яка безмірно самотна!

І Розум, цей сивий дід, казав їй: — Цить! Чуєш ти що небудь?

Вона пильно прислухалась і сказала:

— Я чула ходу тисячів і десятків тисячів ніг; вони вийшли на цей шлях!

— Це хода тих, що йдуть слідком за тобою! Іди наперед! Протопчи слід до води! Там, де ти стоїш тепер, шлях утоптаний буде тисячами й сотнями тисячів ніг!

І він казав далі: — Чи бачила ти, як сарана переходить через потік? Спершу одна влезить до води і її зносить течія, за нею йде друга, потім третя, четверта і т. д. І нарешті з купи тіл робить ся міст, через який переходять иньші.

— А перші, яких зносить течія і які на завсїди зникають, тіла їх навіть не йдуть на міст, по якому переходять иньші?

— І зносять ся течією і зникають без вісти... І щож з того?

— І щож з того?... — скавала вона.

— Вони протоптують шлях до води...

— Вони протоптують шлях до води... А мостом, який буде збудований з наших тіл, хто перейде?

— Вся людськість...

І жінка схопила палицю і пішла. І я бачив, як вона зійшла крутим берегом до темної річки.

І я прокинув ся. Все круг мене осяяне було жовтим сьвітлом сонця, що вже заходило. І сучки біластик кущів, що стирчали як пальці, так і сьвітились. Кінь мій спокійно пас ся біля мене. Я повернув ся на бік і почав пильнувати мурашок, що міріядами лазили по червоному піску. І я подумав, що мені час рушати — похолоднішало. Але важка дрімота знову скувала мені тіло, голова моя впала і я заснув ще раз. І мені приснив ся сон.

Мені снило ся, що я бачу країну і на шпильях її поруч ходили вільні, щасливі жінки й мужчини. І вони дивили ся одно одному в вічі і не бояли ся. І я бачив, що жінки теж держали ся за руки. І я спитав ся того, що стояв біля мене:

— Що це за край?

— Він сказав: — Це край волі!

І я спитав: — Де він?

Він одмовив: — На землі!

І я спитав: — Коли досягнуть до його люди?

Він одмовив: — В будуччині!

І коли я прокинув ся, я побачив усе круг себе осяяне вечірнім сьвітлом: на низьких шпильях лежало сонце, мурашки повагом лізли до долу і чудова прохолода розлила ся в повітрі. Я підійшов до свого коня, що спокійно стояв і пас ся.

І сонце зайшло за далекі шпилі, але я знав, що другого дня воно знову зійде.

Переклала

Настя Фрінченко

ВАНДЕЙЦІ.

НАРИСИ

ШАРЛЯ ФОЛГІ.

III. Горожанка Каріє.*)

[Лист Вандейки].

Ви думаєте, моя дорога панночко, що вам було досить бачити смерть Каріє, при звуках клярнета замість Requiem або De profundis, аби вдоволити своє бажане пімсти і утишити свою ненависть. Се тому так, що кроваві руки сього чудовища не розбили так вашого серця, як моє, що се чудовище не зтоптало його, не закровавило, не знасилувало, як мене в моїй дитині.

І щож значить для мене, що його засуджено, що його страчено? Чи се віддасть мені мого чоловіка, що вмер на чуму в якійсь норі, мого бідного хлопчину, пошарпаного кулями, поколеного спидами, мою доньку обезчещену і опісля утоплену в Льоарі? Ви благородна і набожна панночка, ви вмієте милосердитись і прощати, а я донька простого люду, з дикою душею. Мені забрали чоловіка й дитий, і я опинилась у пустій безодні і кричу як вовчиця з болю і злости.

Смерть Каріє се за мало на те, щоб моя ненависть затихла! Я хотіла-б покарати сього катюгу на його дитині, щоб уразити його до самої глибини серця. І ось що я зробила.

Каріє як член Конвенції був покликаний до Парижа, а свою жінку й дитину лишив в Оверні, в Йоле коло Орійляка. Я пішла туди. Я не памятаю вже ані тої подорожі, ані місцевостей, які минала, ані втоми, але бачу ще той палець, що показав мені

*) Див. «Літ.-Наук. Вістник» 1902, кн. X, стор. 83—92.

двері дому і чую ще голос, що сказав мені: „Се тут!“ Я увійшла не застукавши.

В низькій та дуже чистій кімнаті сиділа при огни гойдаючись у солом'янім кріслі молода жінка і колисала на руках дитину. Щоб приспати її, вона співала тихонько. Побачивши мене вона не перемінила вигідної, простої пози і лише звернула своє спокійне, усміхнене лице. Я поспитала:

— Ви певно горожанка Каріє?

Вона притакнула головою. Вимовляючи її ім'я мене давило, я хотіла його виплюнути. Несупокій моїх гадок мабуть виявляв ся в моїм погляді, бо молода мати прочуваючи небезпеченство, на хвилику перестала гойдатись і співати, притуливши до себе дитину. Велике здивованє в її очах зраджувало, що вона не знає нічого. Я почула дику радість і спитала зі страшним сарказмом, стараючись при тім притьмити огонь в очах:

— Що чувати з вашим чоловіком?

— Хіба він уже не відпоручник Конвенції в Західних провінціях? Він уже не в Нанті? — спитала вона без видимого затурбованя, зовсім уже заспокоївшись.

— Ні, він уже не в Нанті! — відповіла я поволи, розтягаючи слова, тому, що се були колючки, які я хотіла їй стромляти в серце поволеньки, по одній. — Він у Парижі... завізваний перед Конвенцію... де має здати справу... зі всього, що зробив!

Легко зацікавлена, як би тут ходило о річ малого значіння і з розсїянем вона поспитала:

— А щож він таке зробив?

Я витягнула з-за пазухи друковані витяги з протоколів, узяла з них перший-ліпший і з найбільшою злобою, так, що мені здавало ся, наче я маю саму жовч в устах я почала читати;

Розказ Каріє генералови Гаксо, 15 фрімера: „Приказуєть ся вам здержати доставу поживи, а доми бунтівників палити і їх самих мордувати“. *Інший знов приказ Каріє, 30 фрімера:* „Усі мешканці мають робити ілюмінацію по поводу страчення злочинців. Вони мусять або ділити радість правдивих Сан-Кільотів, або будуть відповідати перед народною бритвою, що обголить їх в останній раз. Вони довідають ся тоді, що то значить не веселитись, коли Народ приказує бути веселим. Гільотина, на щастє, наострена вині рано!“

Свідोцтво репрезентанта Рісля: Каріє сказав мені: „Ми зробили в Вандеї пустиню. В Нанті спадає п'ятьсот голов денно. Не хочу більше людей ані розумних, ані богатих, ані уміркованих. Треба забавитись по народному в пилку їх головами“.

Свідоцтво председателя Народного Товариства: „Польоване на роялістів було уряджене в нагінками, псами і стрілянем із засідки. Ліси обставлено і тровлено дичину. Каріє називав се: *забавою римського цїсаря на користь толеранції й гуманности*“. Він додав ще: „Я ніколи ще так не сьміяв ся, як тоді на вид тих гримасів, які вони робили вмираючи!“ Каріє ще сказав мені: „Коли я уряджую горожанські купілі, то тоді роздївають мужчин і жінок. Їх звязують за руки і женуть на галїоти. Кляпа вітворюєть ся і вони никнуть під філями при патріотичних співах. Тих, що випливають, убивають дручками, а тих, що чіпають ся лодок, відтинають руки“.

Рапорт з 20 фрімера: „На приказ Каріє генерал Гектор розстріляв двіста вязнів: між убитими було багато дітїй, від сїмох до дванацяти літ“. *Протокол хїрурга Тома:* „Я ходив по кімнатах, де не було ані ліжок, ані навіть соломи поміж порозкиданими трупами і цебрами в нечистотю. Я повідомив Каріє про бременність трицяти увязнених жінок: на другий день їх потоплено. Військова сторожа вигинула задусившись смородом, а Каріє сказав до мене сьміючись: „Коли вони не могли знести запаху такого милого патріотичному серцю, то вони не були правдиві републікани!“ В Кїддон жовніри виставили рід костра на повітря, під який наставили бочівок і за одну ніч стопили сто патдесять трупів розбишак. Бочівки наповнені людським товщем відставлено до Нанту. В записках Каріє можна читати: „Ся економна операція дала товщ тисяч раз приємнійший, ніж свинячий смалець!“

Я стративши віддих перервала, а горло мені висохло в тривоги. Молода жінка колисала ся знов у фотели. Я подала їй папери, а вона відішхнула їх одним рухом, відкинула всю ту погань далеко від себе, здвигнувши в нетерпливости плечима. Опісля усьміхаючись до дитини, що вже заснула, сказала до мене таким лагідним голосом, яким промовляєть ся, аби заспокоїти божевільних:

— Ідїть собі, горожанко, і не очорнюйте бідного чоловіка, що не був би в силі скривдити ягняти!

Бачучи такий супокій духа мені не стало сили, щоб сказати їй, що той чоловік уже не живе. Так, як вона мені приказала, я пішла собі, з тим переконанем, що ся жінка не повірила-б мені ніколи і що хвилі моєї ненависти розбились би даремне об сю її віру, сильну як гранітна скала...

IV. СХОВОК.

Я побачив знов у Гартвель панну де Лєрн. Вона була така гарна, весела й повна життя в часах своєї любови з маркізом де Пердісі, що побачивши її тепер таку бліду, таку пригноблену та сумну, у жалобнім вельоні, — я на силу пізнав її. Підхопивши мій погляд, в яким виражало ся зле скрите здивованє, вона взяла мене за руку, повела до травника, отіненого ґрупами дерев, і оповіла мені отсе :

При кінці жовтня 1792 року, я, хоч мені грозила домашня ревізія, приймала у себе чоловіка підозріваного урядом, мого приятеля маркіза де Пердісі, в своїм старім домі на побережу Орсеї, що потопає в зелені огорода палати Бірон.

Певні сього, що наша вірна Жістіна, одинока особа, яку я задержала при собі задля обслуги, прийде нас в пору упередити, ми віддали ся ніжному пориву, якому пустий і мовчазний сальон, з ясно-зеленим мальовилом надавав принаду таємничости і мелянхолії. Се було смерком, а тїнь спущених для обережности стор притемняла відбитя зеркал, у яких гинув образ кришталевого павука. Я пригорталась до маркіза з тим почутєм незвичайного щастя, яке від нас утікало, і він сам протягав свої поцілунки, наче-б хотїв тим способом спинити сю сумну і розкішну хвилю...

Нараз увійшла Жістіна.

— Пані, жовніри загороджують вулицю! Чуєте, вже стукають молотки при дверех! Вони прийшли задля домашньої ревізії!

Я увільнилась скоро з обіймів мойого приятеля. Справді залунало сильне стуканє, але мене се не занепокоїло, бо саме в тім сальоні був сховок, про який знала тільки я і Жістіна. Я потиснула пружину укриту під деревляним карнізом, прикрашеним золоченими і мальованими квітками. І маленькі дверці, яких краї дуже добре скривали складки і вузлики різьбленої занавіски, відчи-

нили ся раптом до маленької, чорної комірки. Маркіз увійшов туди. Я побачила його ще раз в темнім отворі, як він дотикав легкими пальцями своїх губ, щоб переслати мені останній любовний поцілунок. Опісля я замкнула малі дверці і втрутила в пітьму се миле і ясне обличчє.

На долині Жістіна відчинила. Дім заповнив ся, але ревізія не принесла ніякого результату. Хоч досить подразнена я чекала відходу сих людей, на вид зовсім спокійно, коли один з магістратських урядників підносячи свою ленту арештував мене в імя Республіки. Певна в тім, що через посередництво впливових приятелів буду скоро увільнена, я не супротивляла ся. Жістіна накидаючи мені на плечі шаль стиснула мене легенько за руку і дала знак очима, щоб мене упевнити, що першим її ділом буде притиснути пружину і увільнити маркіза.

Все те мене заспокоювало. Лишаючи їх кінчити ревізію я вийшла зі сходів з піднесеною головою і протискаючись крізь вуличну юрбу всіла до одного з двох фіякрів, що стояли тут же коло кордону, не звертаючи вже ніякої уваги на урядника магістрату, так як би на якого будь льокая з моєї прислуги.

Так, як я се предвиділа, мене не держали довше трьох неділь в тюрмі Мадельонет. Того самого вечера, коли мене увільнено, я вернулась на побереже Орсеї, де стоїть мій великий дім, потопавши в зелені огорода палати Бірон. Я піднесла молоток і опустила його зразу дуже легенько: не було чути ані голосу, ані кроків Жістіни. Я застукала сильнійше і настороживши вухо почувала, як голос пропадав щораз то слабшим відгомонам у сїнех, в галерії, в величезних кімнатах, голосних і пустих. Старе помешканє затряслось ціле від нього, але позістало німе й темне.

Не знаючи, що се таке, я рішила зайти до будки сусїда шевця, і перебиваючи його виклик подиву з причини мойого повороту, считала дуже неспокійним голосом:

— Чи ви може бачили, як Жістіна вийшла; не можете припадком сказати мені, де вона?

Добрий чоловічесько видивив ся на мене здивованими очима.

— Жістіна, горожанко? Хиба-ж ви не знаєте, що другий урядник магістрату повів її зараз за вами в иньшій фіякрі, і що вона доси в Сент-Пеляжі?

Вся кров уступила в мого лица: я почула, що моє лице холодне...

— Чи вона не лишила кому ключів від дому?

— Вона навіть не мала часу кивнути нам головою на прощане! Ледви фіякер від'їхав, магістрат запечатав двері, а зломати печатку — значить наразитись на смерть — і печатки ніхто не нарушив.

Обезсилена я сперлась о стіну. Мені захопило віддих, наче якась брутальна рука вхопила мене за серце і стискала його. З болю я замкнула очі і думала, що зараз умру. Прийшовши трохи до себе я вискочила з будки шевця і побігла в пусту вуличку, куди виходив мур від подвіря. Мені прийшла була гадка влізти крізь діру на розі муру, прикриту блючем і галузками бзини. Я розгорнула галузки не без труду, пороздиравши на собі одержу і обдряпавши руки я перескочила через обвітріле каміне і опинилась на подвір'ю. Я підійшла скоро до вікна, що виходило на подвір'я. Тут не було ані слідів опечатаня. Я розбила шибу і її кусні посипались з бренькотом на підлогу. Я задрожала від того бренькоту, але він не нарушив зовсім тишини довколичних огородів. Я влізла до комори. На помацки я дісталась на сходи призначені для служби і перейшовши ще кілька коридорів дійшла без перешкоди до порога зеленого сальону. Тут я зупинилась задихана, а серце билось мені молотом у груди.

По неволі я згадала останню милу й сумну стрічу перед трьома тижнями. Година смерком була майже та сама, така сама самотність і тишина. В тіни обережно засунених занавісок, де гинув образ хрустальних павуків, мені стало страшно тої таємничості і тої меланхолії; мені було страшно неясних образів у потемнілих зеркалах, де відбивався мій блідий образ, як сонце явище. Я підійшла до деревляного карніза, прикрашеного золотими і мальованими квітками, рука моя шукала нервовим рухом укритої пружини межі складками і вузлами різьбленої занавіски. Опісля нераз я пригадала собі той рух маркіза в темнім отворі, як він дотикав легкими пальцями своїх губ, щоб переслати мені останній любовний поцілунок; я пригадала собі те миле і ясне обличчя, яке я замикаючи сі малі дверці втрутила в пітьму ночі — в пітьму смерті...

І коли я вже мала відчиняти положивши палець на пружині та згадавши те, що я бачила, я почула страшенну тривогу перед

тим, що маю побачити. Серце в мені застигло і я відскочила з перестрашу. Я перейшла скоро через сальон, ще скорше через коридори, добігла до сходів, а далі до діри в мурі, неприємна, майже божевільна...

І вже ніколи я не вертала до мого великого дому на побережю Орсеї! — закінчила своє оповіданє панна де Лерн. — Я ніколи не відчиняла вже сховку в зеленім сальоні. Се тому ніхто не знав ніколи нічого про маркіза де Пердісі... і тому ви бачите мене в сім жалобнім велоні.

V. Криниця любви.

Молоді дівчата в Лювіне у вінках зі скабіозів і в рябинових коралях на шії вертали вечером співаючи зі своєї секретної прогульки в ліса до криниці любви, присвяченої сьвятій Кольомбі, покровительці вірних наречених. Вони звільнили крок коло тераси, де панна Германс Ле Меніян в тіни лип кінчила вишиванє на тонкім тюлю своїми висохлими й прозорими пальцями.

Декотрі її сусідки, тепер уже матери родин, пригадують собі неясно, що коло 1792 року — буде вже тому сім або вісім літ — панна Ле Меніян і кавалєр де Курлеї любили одно одного. Вони були обоє сироти і скоро тільки заручили ся, як зараз війна розлучила їх насильно. Він злучив ся зі своїм приятелем ді Бюагу і з королівськими стрільцями в лісі Фужер, а панна Германс вірна своїй обітницї, хоч не мала ніяких відомостей від нього, жила сама замкнена в своїй старій палаті на передмістю, все тиха, лагідна, годячись зі своєю долею, так, що уряд в Лювіне, хоч ревно-патріотичний, не нарушав ніколи її тихого болю.

Ся тайна нещасливої любви так сильно цікавила молодих дівчат, що вони хоч в наївним виразом лица, але з хитрим поглядом зупинились, щоб випитати панну.

— Чому ви, панно Германс, не ходили також до криниці сьвятої Кольомби?

Панна Ле Меніян звернула до тих пустійок своє бліде лице, опісля пригладила собі волосє причесанє à l'enfant, те буйне, чорне волосє, в яким не уважаючи на те, що їй не було ще й трицятьох літ, поблискували вже срібні відтінки.

— Колись я ходила до вашої любовної криниці, мої дорогі дівчатка! Тепер се вже не для мого віку!

— Але се дуже приємне! — сказала одна з дівчат. — Передовсім ми ходимо туди в тайні перед нашими батьками й братьми, залятими ворогами сього гарного забобону, що при тім такий цікавий; а зрештою ми маємо тільки сю одиноку нагоду співати нашій добрій сьвятій; се вправді декретами заборонено, але наші матери тихцем поучили нас про се. Впрочім ви певно знаєте, що нині, як в перший день осені, кожда з нас пахилившись над жерельцем, може увидіти ясно в його глибині образ того, кого вона любить або кого буде любити. Се дуже забавне чудо і признайте, що раз на рік варто потрудитись!

Панна Германс усьміхнулась із видом ще більше заклопотаним і ще сумнійше схиливши голову відповіла:

— Ті, що думали про мене, тепер мабуть так далеко і вже від так давна, що я напевне побачила-б у криниці тільки своє нещасливе й звялене смутком лице!

Але зараз таки вона обізналась веселішим тоном:

— А ви, мої любі красуні, вдоволені з сьвятої Кольомби? Чи жерело показало вам бажані лица?

Дівчата заговорили всі нараз: одна вже добачала кінчатий гузарський колпак, коли як раз упав листок зі старої иви і закаламутив воду. Иньша знов була-б могла доглянути кафтан і шиелькову шапку стрільця на коні, коли-б не вітрець, що подув не в пору і образ згинув у філях жерела.

— Що до мене, — сказала на закінченє па пів з досадою, на пів жартом одна з дівчат, що вже була прийшла до слова, — то я не бачила в воді нічого... і се вина шуанів!*) Один із них Бранш-д-Ор утік із вязниці Ляндіві і сховав ся в наших лісі, а патролі від рая його ловлять. Жовніри стріляли до якоїсь тїни, що втікала зрубом: вони думали, що трафили в утікача, але він куліючи мусів як ваяць сховатись у землю, щоб умерти. Я-б заложила ся, що то тїнь того злочинця сполошила появу наших гарних суджених!

Тут поспались вираженя сумніву молодих горожанок, що не припускали, аби тїни стрільців і гузарів републіканських уступали перед тїню шуана.

Дуже трудно було-б відгадати в сїй хвилі, що думає про се панна Германс, бо вона раптом зігнулась над своєю роботою

*) Королівські прихальники з Вандеї за часів першої революції.

і сховала пальці, що сильно дрожали в складках вишиваного тюлю. Ріжні питання тиснулись їй на уста що до втечі сього Бранш-д-Ора; але вона знала дуже добре, що її змінений голос зрадив би се помішанє, яке викликала в ній отся новина. Коли дівчата живо розмовляючи відходили, вона мала заледви силу відповісти на їх прощанє. Опісля вона увійшла заточуючись до свого помешканя і зачинивши двері впала на перше крісло, яке їй під руку попало. В тіни й тиші старого дому вона старалась зібрати свої гадки і запитувала себе, чому така часта і звичайна в сих нещасливих часах пригода так її зворушила. Що дивного в тім, що сьвято сьвятої Кольомби і втеча того Бранш-д-Ора випали рівночасно? Хоч той забобон нещасливих закоханих завів Германс і її рицаря в дни їх розлуки до сеї чудесної криниці, то хиба з сього могла вона мати на тепер якусь надію на його поворот? Чи могло се бути правдоподібне, щоб де Курлеї вибрав собі назвиско Бранш-д-Ора, від якого вона задрожала, тільки задля уподобаня в гарнім цвїті дрокку з Лювіне? Чи всі ті розумованя не походили з області мрій і фантазії?

Бідна панна пробувала розважити себе, але її уява розбурхана сього вечера придавала її бажаням вид правди. Хоч і як вона докоряла собі божевілєм і візіонерством, її прочутє так сильно заволодїло нею, що вона в кінці рішилась:

— Піду до криниці! Тепер ніч: ніхто не побачить, як сивоволоса наречена йде по любовню ворожбу! А в кінці, що мене обходять людські насмїшки! Тому, що ніяке людське посередництво не може мені подати відомости про мойого судженого, я мушу звернутись за нею до чуда!

Вона накинула на голову і на плечі шаль і як талїман вицяла обережно з молитовника засушену рожу зірвану колись паном де Курлеї і всунула її легенько за станик, аж до серця.

Не здивавши на дворі нікого панна Германс дійшла поспішно до лип на луці. Ідучи понід їх гиями, що шуміли, вона дійшла до ліса і пустилась відважно в його глибину. Проблиски сьвітла поміж гиями вказували на близькість полянки. Місяць ледви показував ся із-за верхів дерев; жерело окружене великими камінями покритими мохом дрімало ще в тіни. Сьвята Кольомба, ушанована великими китицями блавату та барвінку, позавішуваними *ex voto* на суковатім пни иви, стояла в глибокій ніші зі своїми старими, золотими при-

красами, вилискуючись над кринницею. Довкола неї росли дико тернина і остролистник. Чародійна самотність і тишина ліса, синя, м'яка мрака, що зразу носилась над жерелом, а опісля розривала ся на кусні по корчах полянки, все те надавало тій нічній прогульці вираз чогось ненатурального, таємничого. На полянці панна Ле Менїян зупинилась, так сильно билось її серце. Чи й її так само, як і таємним молодим дівчатам, упаде листок з иви і закаламутить образ, який що-йно почне виринати? чи явище не зникне, коли подує вітрець? Та було-б найгірше, як би її показалося яке страшне явище!

Панна старала ся побороти свій безпідставний страх і силою волі приблизилась до оброслих мохом камінїв, прилякнула набожно перед нішою і в горячій молитві стала звивати сьвяту. Опісля встала і відсуваючи рукою навислі галузи иви, нахилила ся над тою чудесною глибиною.

Криниця чи то через те, що хмари уступили і очистили небо, чи через те, що місяць виглянув із-за верху ліса, засьвітила якимсь магїчним блиском. Германс видїла в нїй докладно своє неспокійне лице, опісля з дна того жерела, на яким вона могла-б була почислити зразу і найменші камінці, вода заворушилась, подїбно як би замїшана в яким начиню. Поволи показались у нїй якісь неясні форми. Панна нахилилась в цілою силою і мало не обломила гилі, що її піддержувала. І знов криниця заясніла чарівним блиском і на успокоєнім її зеркалі близько коло свогого блїдого обличя Германс побачила ще блїдїйше лице кавалера де Курлеї. Так, се та сама голова, ті кучері, ті синї очі, повні ніжности, ті делїкатні ніздря, ті-ж самі гордо закроєні уста, що були її такі милі. Після стїльки днів страшної непевности ся поява була для неї солодкою, небесною і такою несподїваною потїхою, що вона аж задержувала віддих, боячись, щоб ся мила ілюзія не розвіялась. Вона не могла відірвати очий від тих двох усьміхнених лиць, що наближались поволи до себе, щоб поцілуватись. І вже на зеркалі води уста кавалєра досягали голови панни, коли нараз явище страшно зблїдло і рївночасно на білім нагруднику, що відслоняв ший, показала ся розпливаючись ясно-червона, крївава пляма...

Панна Ле Менїян крикнула з переляку і образ зникнув.. Вона без пам'яті кинулась назад і спїткнула ся о людське тіло, що лежало на землі. Непритомна в переляку вона припала на колїна і відгорнувши нервовим рухом кучері, що закривали лице

незнайомого, застигла з перераження перед своїм нещасливим нареченим.

Він з трудом вітворив очи. Слабий шепіт порушив його зледоватілі уста: вона почала слухати. Тровлений і ранений републиканськими жовнірами він укритись у гущавині чекав ночі і тепер приволік ся до полянки, щоб умерти на місці їх останньої стрічи. Він не сьмів сподіватись чуда, що тільки само одно могло спровадити Германс до ліса. Побачивши її так несподівано сперту як бувало давнійше на старій иві і нахилену над жерелом, з простодушним наміром шукати в ній його образу, він знайшов ще силу приволікти ся поза нею і поволи піднятись, щоб потішити її ще в останнє милою злудою, як він усьміхнеть ся до неї і поцілує її в зеркалі води, так, як се каже добра легенда. Але через зворушенє тим останнім поцілунок опустили його сили; його рана на борзї і зле перевязана вітворила ся і він тихенько впав на траву...

Голос його перервав ся, погляд погас, але уста довго ще після того, коли вже віддих їх не порушав, ще усьміхались, наче щоб заявити, що він згинув так, як собі бажав, коло любовної криниці, на руках своєї укоханої у стіп сьвятої Кольомби, такої доброї для вірних наречених.

VI. Молитва.

Коли ми в 1802 році, я і моя молоденька Анжеля де Лісіні, могли вернути до Франції, то першим бажанєм милої сирітки було піти на гріб матери, нашої бідної маркизи стятої на приказ Робеспієра на пляцу Революції, 13 мая 1794 року. Хоч день смерти маркизи був докладно відомий, то все таки було незвичайно трудно довідатись, де її похоронено. Міські власти вилучили були церкви від їх цвинтарів і держали в великій тайні місця, де хоронили свої жертви. І се мало свої причини: по перше міські власти боялись уже, щоб часть населеня, що заховала ще віру, через надмірне милосерде і фанатичну почесть для стільки офір не відважилась їх оголосити сьвятими; далі, вони хотіли здержати протести мешканців, які, скоро тільки довідались про намір заложеня цвинтаря в їх дільниці, нарікали зараз на зле повітре і боялись епідемії.

Надаремне ми, я й Анжеля, переглядали часописи з того часу. Ся лектура така прикра для невинної молододї дівчини по-

відомляла нас докладно тільки про місяць егзекуції, але не освідомляла нас зовсім про те, де спочивали тлінні останки жертв.

Анжелю хоч те все й засмутило, але її не знеохотило: ся набожна мандрівка на гріб матери була тепер її одинокою гадкою, одинокою метою її життя. Вона благала мене вести далі наші досліді, і то з таким запалом, з таким зворушенням замітним на її гарнім личку, з такою мольбою в великих, блакитних, як дві незабудьки очах, що не можна було ані дивитись на неї, ані слухати її голосу, не поділяючи її ніжних поривів.

Я припускав досить імовірно, що останки пані Лісіні заховано з пляцу Революції на цвинтар Маделєн. Не без труду я відпитав властителя сього нового місця, якогось пана Декльозо. Він мав лісту похоронених тут осіб, але ся ліста переривалась на дні 25 марта 1794 року і наслідком сього на ній не могло знаходитись імя нещасної маркизи. Пан Декльозо повідомив мене, що багато сграчених зразу складано явно на цвинтари Маделєн, а невдовзі перенешено їх тайно в порч на цвинтар Ерансі. Анжеля де Лісіні через той милий і щирый чар, против якого не можна було остоятись, спонукала його улекшити нам наші пошукування з сього боку, і він кілька днів опісля прийшов за нами з якимсь чоловіком, котрого грубе і незручне поведєне та при тім поганий вигляд будили в мнї істинковну відразу. Се чутє оправдувалось його ремеслом: він був давнійше гробарем на цвинтари Ерансі, замкнєним і неживаним від 18 брімера. Сей чоловік досить нерадо і за великою нагородою, якої я йому неоспорював, згодив ся завести і опровадити нас по сїм місці спочинку, якого найменший кутик був йому добре відомий. Він додав ще коротко, що його спогади відсвіжені записками, дуже добре захованими, дають йому можливість вказати нам зовсім докладно місце, де спочиває пані де Лісіні.

Наша гарна Анжеля була так сильно зворушена, що я аж мусїв здержувати пориви її наївної вдячності супроти сього колишнього санкільота. Ми пішли. Моя пупілька завела сердечну розмову з гробарем, засипуючи його сумними питаннями; пан Декльозо і я йшли за ними скорим кроком, фільовофуючи над тим, який то контраст творить поруч сього чоловіка ся елєгантна і повна грації дівчина, якої чутлива й ніжна душа здрігала ся на рідкі й рубашні слова мужика. Але поволи дівочий чар гарної панночки і її повне щирости довіре розвеселили нашого провідника.

Він став чемнійшим, розговорив ся, оповідав нам про різних страчених, що похоронені тут, куди ми йдемо, а між останніми тут спровадженими були побіджені в Термідорі*). На згадку про катів своєї матери Анжелія перестала запитувати і під впливом смутку, що раптовно обгорнув її, похилила голову.

Так ми дійшли на кінець передмістя Птіт-Польонь на вулицю Єрансі і йшли по-при стіни старої дороги Клімі. Ми минали шинок з музикою: там пили, співали, грали в кулі. Опісля грабар нагло зупинив ся перед малим обгородженим простором, що клином виступав від парку Мусо і притикав боком до давньої Фолі де Шартр. Здавало ся, що про істноване сього кутика не знає ніхто. На дверцях сточених червяками ми відчитали одно просте слово: упокой. Проводир відчинив сі дверці, ми увійшли і він знов швидко зачинив їх. Сей пустинний і холодний кавалок землі, що заріс зовсім мохом і травою і потавав у тіни парку, робив прикре вражіє смутку й самоти. Серце Анжелі стиснуло ся і вона легко задрожала. Вона дуже поблідла і слухаючи набожно пояснень гробаря, що її вів до північного кута сього місця, йшла віддільвшись від нас трьох в указанім їй напрямі звільна, легенько, так наче-б її хід давив душі під землею. Нарешті в приступі тихого болю вона стидаючись плакати заслонила своє миле личко дрібними ручками і прилякнула.

Гробар, що стояв близько нас, стрепенув ся, його уста порушались, наче-б він хотів говорити. Опісля боячись перебивати задуму молодої дівчини він нахилив ся до нас і шепнув:

— Се не тут, вона помиляєть ся! Се дуже близько, але не тут... Ох! як би вона, мила панночка, знала, на чиім гробі вона прилякнула!

І він не зважаючи більше ні на що побіг роздратований до неї і повторив:

— Ох, моя гарна панночко, ваша мати не тут лежить... вона далі, он там, під тими корчами... Коли-б ви знали, хто тут спочиває! Встаньте... Не кінчіть... Ваша молитва і ваші сльози занадто гарні для них!

— Хтож спочиває під сею могилою? — спитала панна де Лісіні, звертаючи на нього свої великі, здивовані та заплакані очі,

*) Місяць французької республіки від 19/7 до 17/8; в тім місяці покарано смертю також Робеспера. — *Перекл.*

відсуваючи лиш трохи від них свої руки, наче-б туди могла улетіти її молитва.

І бачучи, що вона не встане скорше, аж доки він не відповість, він несміло, майже стидячись сказав:

— Ви на гробі Сент Жіста й Робеспера!

Вона здригнулась усею своєю істотою і страшно поблідла. Опісля поборовши се страшне вражінє і все ще на колінах вона зложивши руки і зібравши думки промовила голосом повним великого милосердя:

— Спасибі вам, ось зараз заведете мене на справдішне місце... Але коли я вже уклякнула тут, то й скінчу молитву за них: вона їм потрібніша, ніж моїй бідній мамі...

Переклала

Марія Грушевська.

Галицько-руське письменство 1848—1865 р.

Уваги й спомини Остапа Терлецького.

Переднє слово.

Отсе, що тут друкуємо, се друга часть праці пок. Остапа Терлецького пн. „Літературні стремління галицьких Русинів“, якої перша часть була надрукована в „Житю і „Слові“ 1894—95 рр. У своїй статі „Остап Терлецький, Спомини й матеріяли“ (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, том I, стор. 56—58) я вияснив, як звільна, ступнево складала ся та праця у покійника, переходила ріжні фази та перерібки, остатню непосредно перед друкованєм, коли то пок. Остап під впливом нагромаджених нових матеріялів зважив ся змінити свій первісний погляд на мале значіне 1848 року (він висловлений власне в тій частині, яку друкуємо далі), і для виясненя того значіня заглибив ся в історію того року (гл. VII у Ж. і Сл. 1895, т. IV), а далі в історію панщини та її знесеня, якої йому так і не довело ся скінчити. Занявши ся тою працею, що була відскоком від його первісного пляну, пок. Остап відложив на бік дальші частини своєї праці (розділи VII—XII), що вже були готові в тзв. другій редакції і павязують непосредно до розд. VI (Житє і Слово 1894, т. II, стор. 451). Сі дальші, недруковані доси розділи праці пок. Терлецького знайшли ся в його паперах, переданих д-ром С. Федаком бібліотеці Наук. Тов. ім. Шевченка, і ми вважаємо своїм обовязком опублікувати їх у нашім Вістнику.

Загальний характер праці покійника, схарактеризований у моїй розвідці, лишив ся незмінений і тут: перевага розумованя над фактичною характеристикою й аналізою фактичних даних, досить обмежений круг використаних матеріялів, намагане давати всюди готову будову, хоч ужиті матеріяли не давали для сього підстави, — все те певно важні хиби. Та вони рівноважують ся добрими прикметами: широким теоретичним освітленем справи і намаганем внести якоесь суцільне, критичне розумінє в ту добу нашого письменства (50-ті роки), що доси майже не була трактована таким способом, з висемком хиба дуже загальної характеристики В. Коцовського „Огляд національної праці Русинів“ (Зоря 1887, ч. 20—21), яка зрештою була написана вже по владженю отсеї праці Терлецького. Та коли перша половина отсеї недрукованої частини має сьогодні переважно лиш історичне значінє, як більше або меньше вдатна проба літературно-історичної конструкції, то друга половина (розд. X, XI і XII, чи пак у нас IV—VI), написана переважно на основі власних споминів, сучасних листів та розмов товаришів Терлецького, має в великій мірі значінє жерела першої руки, споминів та зізнань сучасника. Ся частина, написана по тім, як я читав працю Терлецького в тав. другій редакції і не була мені звісна в часі писаня студії про нього. Вона визначаєть ся значно живійшим мальованем обставин і людей, реальнійшим трактованем річи; правдоподібно сюди ввійшов той „роман із життя молодіжи“, якого писанє заповідав мені Остап листом із Відня з д. 18 цвѣтня 1883 (Записки loc. cit. 48) і якого поодинокі розділи він читав у Січі, викликаючи ними загальний ентузіазм. На жаль, наш рукопис уриваєть ся на найцікавійшій місці і заставляє щиро жалувати, що покійник не дотяг оповіданя хоч до кінця 60-их років.

Іван Франко.

I.

Так розвивала ся і впала перша проба самостійних поривів літературно-народних між галицькими Русинами.¹⁾ Для самостійної праці в тодішній політичній системі не було місці; вона могла б

¹⁾ Мова тут про упадок заходів »руської трійці« в початку 40-вих років, пор. Жите і Слово 1894, т. II, стор. 451. *І. Ф.*

була утримати ся хіба лиш тоді, коли-б годна була йти опором против уряду і висших кружків відданого урядови духовенства. Але до того вона була за слаба; залежні від властей представники народнього руху швидко почули на собі їх тяжку руку і раді-нераді мусіли притихнути; літературне житє завмирало; гадка про відродженє народа на народних основах тратила ґрунт під ногами і здавалась пустою, безнадійною мрією. „Не грай ся золотов надїєв, нам грузь орать, в болоті сіять“, сими словами поета мож би виразити положенє, в яким знайшли ся молоді руські патріоти після своєї першої, невдалої боротьби.

Се вже само собою було дуже сумним фактом. Ще сумніцим було те, що їх противники не вміли поставити нічого на місце їх змагань. Бо як політична система, що зробила їх такими як були, так і вони були сильні лиш в неґації і слабі до позитивної діяльности. В спілці з тою системою, а властиво в її службі вони могли звнєчити змаганя молодого покоління, вбити віру молодой інтелігенції в свої сили і підорвати в неї духа ініціативи; але піднести ся до власної діяльности не були годні, бо і в них дух ініціативи був підорваний, віра в свої сили вбита і лиш віра в силу уряду та верховодну систему сильна.

В тій вірі вони вирости, в ній протекла їх молодість і проминала їх старість; в ній вони дослужили ся почестий і пошанівку і з нею віддавали й себе і свій нарід на услуги урядови, бо лиш він і його сила могла — так вони думали — виратувати від загибелі те, що ще остало ся з колишньої славної бувальщини народа. З сього становища і молодечі пориви Маркіянового кружка видавались їм небезпечними, бо дразнили ту могучу силу і впоювали їй недовіре до народа.

А ся сила була, а бодай показувала ся, справді могучою. Вона вміла в цілій монархії утримати мертвий супокій саме в таких часах, коли в цілій майже Европі всьо варило ся і кипіло; а де, як у Галичині, і в її межі вривав ся несупокій і голосно відзивали ся небезпечні стремління, вона вміла придавити не лиш слабенькі початки народнього руського руху — се би ще не велика штука, — але й революційну польську пропаґанду, хоч правда, аж по довголітній, трудній і завзятій борбі. Вона немилосерно нищила всьо, що хоч би в далека заносило самостійною думкою і діяльністю, і була може ще страшнішою задля того, що на місце вбитого житя не ставила ніякого инчого жятя, ніякої инчої ідеї.

На що-ж при таких обставинах могла придати ся самостійність думки й діяльності, публичне житє, здібність до ініціативи? Хиба-ж не були вони навіть небезпечні вже задля того одного, що могли обернути ту могучу силу проти народности, яка і без того ледви дихала?

Але ось — повіяв мартовий вітер 1848 року і ота могуча сила похитнула ся і впала. Всьо пішло до гори ногами; урядова система, що так довго давила публичне житє, зникла; настала свобода політична. Що-ж з того? Хиба Русини вмiли користуватись нею як слід? Де були їх публичні діячі, а головна річ, звідки вони мали взяти ся? Що було живішого між ними, те або згинуло марне, або було застрашене і знеохочене, а гук і стук, з яким валив ся перед їх очима старий державний порядок, навіть ще більше придавив і приголомшив їх і вони в першій хвилі навіть не знали, що робити з „дарованою“ їм свободою. Давнішого опікуна, як думали одні, а гонителя, як думали другі, не було; він пронав десь під напором віденських барикад і патріотичного польського гармідєру ві Львові. Але хто міг знати, що прийде на його місце? В німiм страху ждала Галицька Русь завтрiшнього дня. Бо лиш вона одна могла на тій колотнечі вийти лихо. Уряд усе таки, хоч з великим трудом і радикально переіначений, буркав ся за своє істнованє; але під боком Русинів як з під землі, у всеоружі своєї сили виросла побита перед двома роками польська революційна пропаганда. Без найменшого заходу вона опанувала весь край і брала ся верховодити ним. Хоч побита вона не була пририта; а яка у неї здібність до самостійної діяльності, се вона недавно показала в своїй довголітній конспіраторській борбі. Сеї борби вона не виграла і не вона повалила урядову систему; але в тої борби вона вийшла вправлена до публичного житя, завзята, загартована, скроплена сьвіжою кровю мучеників за свої ідеали. Вона не була пририта і підкошена як Русини; знала чого хотіла і знала, як і де брати те, чого хотіла.

Що при таких обставинах мали діяти Русини? І хто з них мав стати до діланя? Вони не знали, отягали ся і мовчали. „Серед шуму польських гвардієтів, серед численного в'їзду панів-шляхти і емігрантів цілої Польщі, завязала ся ві Львові вже й польська Народова рада, а Русини все ще отягали ся і не виступали на сцену. на котрій до тепер з таким розголосом панувала все Польща

та Польща“, каже Дідицький. „Аж 19 квітня, т. з. цілий місяць після голосного, демонстративного вручення польської адреси, явила ся у графа Стадіона скромна депутація старших львівських Русинів під проводом крилошанина Куземського, складаючи до рук цісарського намісника Галичини свою петицію до Монарха, написану по німецьки.“¹⁾

Але навіть після публичного виступлення, коли вже можна було на певно знати, що старий порядок умер, у них немов два духи боролись: то рожеві надії на кращу будучність, то непевність і недовіра до себе самих і до нових політичних обставин. „Sind Sie den eigentlich mit den Gross-Russen eine und dieselbe Nation?“ спитав Стадіон руських депутатів.²⁾ Се вони могли з спокійним сумлінням заперечити — і заперечили. Але коли прийшло ся Головній Раді руській писати відозву до руського народа і треба було заявити публично, хто такий Галицькі Русини, куди і до кого вони належать, страх мало що не взяв гору над народним почутєм. „Ми належимо до галицько-руського народа, котрий числить 2¹/₂ міліона“, вставили були редактори маніфесту, і лиш на внесенє і рішуче слово члена Ради Юліяна Лавровського признали ся, що вони частина 15-міліонового народа малоруського. Лавровського за те уважали тоді Русином „крепким і відважним“!³⁾

Здаєть ся, що як би не безтактне та провокаційне поступуванє Поляків, то ледви чи рух між Русинами дійшов би був навіть до такого ступня, як се фактично стало ся. На кожний спосіб лиш Поляки тому винні, що сей рух прибрав таку рішучу анти-польську ціху. Бо, як видно з поступуваня руських патріотів на славянськїм з'їзді в Празі, велика часть Русинів не мала великих симпатій до тодішніх представителів австрійського уряду і задля поступуваня уряду з Русинами в остатніх десятиліттях не могла мати.

Поляків, а властиво польську партію акції, зложеноу в дивної сумішки шляхетських і демократичних елементів, переворот політичний в Австрії заскочив також несподівано. Але вони думали, що переворот буде рішучий і тривкий і що тепер буде можна не

¹⁾ Дідицькій Богданъ, Михайль Качковскій и совр. галицко-русская литература I. Львовъ 1876 стр. 109.

²⁾ Тамже, стр. 110.

³⁾ Тамже, стр. 112.

лише відплатити всім тим, що посередно або безпосередно причинилися до їх невдачі 1846 року, але й досягнути те, що перед двома роками не вдалося. Тому то вони так завзято накинулися і на захитаний уряд, надіючись на сильним нападом зовсім звалити його, і на підіймаючихся Русинів, яких сподівалися таким самим способом відстрашити від публичної заяви своєї народної відрубності. З початку їм се по троха удавалося. Уряд був зовсім майже безсилий, а Русини боялися і сиділи тихо. Навіть після перших несміливих кроків руських вони своїм тероризмом сподівалися заглушити смиренні руські голоси, пускаючи про Русинів у світ нечувані небиліції і клевети, якими страшили невинних людей у краю і за границею, баламутили навіть самих Русинів, бо сі не маючи свого органа, не могли публично відповідати і не вміли в цілій тій масі хаотичних відомостей дібрати ся до ладу. Аж 15 мая появилось 1-ше число „Зорі Галицької“, хоча концесію на видавництво руської газети Ставропігія мала ще 16 марта! (Зоря Гал. 1848, ч. 1). Та кінець-кінцем своєї цілі Поляки не досягнули. Навпаки, тим нападом, не перебираючи в способах, вони лиш роздразнили і звели до куни обі загрожені сторони, що хоч не мали для себе великих симпатій, але для відвернення спільної небезпеки злучилися разом. Сім способом уряд, тратячи ґрунт під ногами, знайшов у самім краю велику хоч непочату силу, на яку міг оперти ся в борбі з польською партією руху, а Русини, маючи за собою уряд, знайшли сміливість виступити публично з заявою тих політичних і літературних переконань, за які ще недавно мусіли терпіти такі сильні переслідування.

Прихилиючи ся до Русинів австрійський уряд немов би сповняв слова Якова Головацкого, якими сей при кінці брошури „Zustände der Russinen“ апострофував Австрію. „Справа Русинів не стоїть і в Росії добре“, казав Головацкий, — „вони мало мають надії для своєї літератури і народности. Московітизм (der Moskwitismus) заливає все, і скарги на покривджене прав Малорусинів чути незвичайно часто. Як сильно Московітизм ширить ся коштом Русинів, можна бачити зі слів малоруських письменників. Централістичний російський уряд мусить кривим оком дивити ся на відроджене малоруської літератури, бо найбільша половина малоруських видань виходить під анонімами або псевдонімами... Вся надія малоруської народности і літератури лежить на Австрії, що кожду народність береже і боронить. Розумніщі Русини ро-

зуміють се дуже добре. Помагаючи малоруській літературі Австрія могла би мати вплив і на Україну, як через своїх угорських Сербів має на Сербію, Боснію і т. д.; вона могла би знайти симпатії і на Україні. Про поміч для малоруської літератури з політичного погляду, про її вплив на Україну написав перед кількома роками єпископ Гр. Яхимович пропам'ятне письмо для урядового ужитку, яке ми несподівано дістали в руки і про яке уряд мабуть цілком забув. — Шляхтичі можуть справді багато надіяти ся від Росії, бо крім Угорщини ніде аристократія не має таких сильних плечій як у Росії... ніде пан не може так безкарно збиткувати ся над своїми мужиками як там... Руські мужики знають, як поводити ся мужикам у Росії і тому вони тим вірнійше держать ся свого цісаря. З усього сего випливає само собою, що Австрія в розпочатім ділі освоболження і піднесеня руських мужиків повинна далі поступати, розумієть ся, не нападаючи на національне жите, віру і язык народа. Австрія стоїть і держить ся забезпеченем життя ріжних народностей, вона стала сильною безперестанним толєрованем вір і народностей; але і за кожде відступленє від сеї засади вона тяжко покутувала. Сій засаді повинна вона отже остати ся вірною, і не повинна з давної дороги ані російською централізацією, ані пруською системою германізованя, ані єзуїтськими змаганнями католиченя дати ся звихнути. Галицькі Русини не страшили надії на Австрію. Австрія переконає ся наконедь много раз зложеними доказами про права вірних і чесних Русинів і признасть їм їх у школах і житю, в церкві й державнім уряді, як иньшим Славянам — бо Австрія понад усе, коли лиш сама захоче!¹⁾

Поступуванє уряду в часах революційної колотнечі у Відні а особливо ві Львові і в Галичині зробило на представителів руського народа вражінє, що Австрія — „хоче“. Алїяне з таким могучим спільником, яким усе таки був уряд, оживив троха руську інтелігенцію; маючи задля свого положеня великий вплив на нарід, вона зрозуміла, що може урядови в його клопотах стати дуже в пригоді і сподівала ся, що й уряд зі свого боку за її вірні услуги стане їй в пригоді. Вона набрала троха сміливости і стала

¹⁾ Hawrylo Rusyn (Як. Головацкий), Zustände der Russinen in Galizien. Jahrbücher f. slav. Literatur 1846, стр. 378, 379.

свої бажання і потреби виповідати меморандами, депутаціями, ухвалами Головної Ради руської. Вона домогала ся поділу Галичини, сподіваючи ся сим способом забезпечити ся від польської переваги, домогала ся заведеня руського язика в народніх і середніх школах руської Галичини і справедливого рішення селянського питання, від чого очевидячки залежала вся будущина галицьких Русинів.

Але перебуті недавно переслідуваня, а також у великій части власне теперішня спілка з урядом в значній степені затерли свіжість і енергію руських народних стремлінь. Невеличка в порівнаню з рештою інтелігенції горстка людей, що викликала і утримувала попередній рух, підкошена довголітнім переслідуванем, стала ще меншою; одні повмирали або пропали марно, иньші зовсім знеохотились і притихли, а нових прибувало дуже, дуже мало. Гадки — давніше, здавало ся, такі блискучі і світлі, тепер блідли і меркли і не робили вже такого вражіня як перше.

А спілка з урядом, хоча з одного боку улекшувала борбу з польськими претенсіями, то з другого боку не позволяла виступати руській інтелігенції рішучо в таких справах, що для руського народа в Галичині були животними, а власне в справах селянських. Замість підтримувати і розвивати далі розбудженого у мужиків духа самодіяльности, представителі руської інтелігенції радше старали ся його приспати, проповідуючи йому і в церковних проповідях, і на окружних зборах повітових руських Рад і в Зорі Галицькій, аби в усім спустив ся на розум, ласку і добру волю уряду. „Богато тепер між народом таких, що його зводять, що йому богато говорять про права чоловіка, але тим менше про обовязки чоловіка, народа. Але розумно християнський чоловік каже на се: Най лиш кождий робить те, що повинен, підданий най буде послужним, а начальник най дає розкази“...¹⁾ В сих словах, які в 1848 році сказав один руський патріот на проповіді в Ко-

¹⁾ Nazarewicz Anton, Predigt bei Gelegenheit der, am 7-ten December 1848 in Kolomea abgehaltenen Danksagungsfeier für die in Italien durch die k. k. österreichische Armee erfochtenen Siege. Lemberg, 1849 стр. 4. — Дивись также бесіду Р. Моха на вічу окружнім в Дрогобичи 1848, і Зорю Галицьку з р. 1848 (політичні статі) особливо: „Бесѣда підчасъ фестину народоваго руського, одправленого въ Станѣславовѣ дня 30-го мая 1848 говорена Григоріємъ Шашкевичемъ парохомъ Угрынѣвскимъ“. Зор. Г. 1848. Ч. 15. 17.

ломії, зложена вся суть поглядів руських на відносини народа до уряду.

І самі представителі руські так само робили, бо в політичних справах, винявши, як сказано, відносини до Поляків, не виходили ніколи з під руки уряду. В рішаючих хвилях вони бояли ся, а бо-дай не могли відважити ся стати по стороні народа; і мнимої інтерес „висшої політики“, яка на ділі була дуже невисокою та тісною, і виховане, якого головною основою був, як відомо, сліпий послух урядовим розказам, веліли їм оглядати ся на те, що уряд скаже і хоче, а не на те, чого хоче нарід. Лиш раз обізвав ся в Зорі Галицькій сьміливіший голос чоловіка, що здоровими, мужичими очима дивив ся на справи народа,¹⁾ але то був голос у пустині і пропав без сліду. Задля того поступуване їх було дуже слабодушне, неенергічне, двозначне. Так наприклад у справі, чи за знесенє панщини має платити ся відшкодованє чи ні, вони в віденськім парляменті покинули руських селян; селяни, між якими відзначив ся Капушак своєю різкою бесідою, що зробила велике вражіє, самі мусіли боронити свою справу; при голосованю руські інтелігенти не могли відважити ся сказати ні сьак ні так і здержали ся від голосованя.²⁾ А про те вони всюди виступали яко природні проводирі народа, жалували ся, коли селяни вибирали на депутатів не Русинів з інтелігенції, старали ся в бесідах, голоше-них перед народом, усіми силами позискати його довіре в тім переконаню, що ніхто не годен так добре боронити інтересів народних, як вони.

Се було по части справедливо. Бо вони були все таки ще найживіща частина народа; від довшого часу вони змагали ся вияснити собі свої відносини до народа, пізнати його потреби і способи, як їх заспокоїти. Не багато вони тому винні, що їх змаганя не принесли сподіваного пожитку. Тай зрештою не вони одні показали ся в 1848 році політично недозрілими. Всім австрійським народам — винявши хіба одних Мадяр та Поляків — не ставало тої політичної дозрілости і внутрішньої моральної сили, яку дає

¹⁾ Зоря Галицька 1848. Ч. 13. Іерей Никола: Зъ водки взяли ся ланы и паны.

²⁾ Officielle stenographische Berichte über die Verhandlungen des österr. Reichstages з року 1848.

лиш довголітнє уживанє свободи в публичнім житю. А руській інтелігенції мусіло її не ставати тим більше, бо вона була ще дуже молода і невелика, розвивала ся під обставинами попросту убійчими, була вбога і залежна і перший раз виступала на публичну арену. В тій страшенній замішанині та колотнечі, серед якої вона несподівано опинила ся по довголітній гробовій тишині, тяжко було не стратити рівноваги.

Коли про те не скриваємо правди і показуємо ті фактичні помилки, яких допустила ся руська інтелігенція в тім році, то лиш тому, бо хочемо показати, що инчою вона не могла бути і що 1848 рік в історії розвитку руської інтелігенції не становить ніякого перелому і не лишив по собі майже ніяких слідів. Усьо, що того року робило ся, робило ся в відповідним шумом, маніфестами, проклямаціями, депутаціями, голосними бесідами і агітаціями. Неприхильність польська додавала тій роботі устами польських депутатів у Відні і польської журналістики ві Львові та за границею ще більше розголосу. В часах революційних не беруть ся слова на вагу. Сей шум і розголос причинив ся може до того, що й руська інтелігенція уважає рік 1848 якимсь переломом у своїм житю, від якого починаєть ся новий період народнього руського житя.

А тимчасом сей рік лиш на хвильку здійняв заслону з неї і показав, якою вона виросла під впливом попередніх історичних обставин і якою була в даній минуті. А була вона такою, що при найліпшій волі не могла розпочати нової ери в руськім житю. Еманципація простого народа не була і не могла бути її ділом. Вона була ділом самого селянства, того величезного значіня, якого серед революційної завірюхи набрав селянин і яке його в моральнім і матеріяльнім відношеню вивело так високо наперед, як ще ніколи.¹⁾ Але навіть використати освободженя селянства в інтересі духового відродженя народа руська інтелігенція не була годна, хоча з початку заносило ся на поважну літературну працю а політична свобода оживила була під крилами уряду приморожені її патріотичні надії. Журналістика руська з сього року, заложене Галицько-Руської Матиці, бесіди говорені при заложеню сього товариства і наукова розправа Якова Головацкого показують, що

¹⁾ Moriz Ritter von Ostrow, Der Bauernkrieg vom J. 1846 in der österreichischen Provinz Galizien. Wien 1869. стр. 94—100.

руська інтелігенція старала ся використати прихильні обставини на те, аби перепровадити головні гадки Маркіянового кружка. З усьої майже сеї діяльності віє теплий і прихильний для селянства дух; його просвіту кладуть основателі Матиці своєю головною метою; тай руську літературу хочуть розвивати так, аби вона не стала чужою руському селянинови, але була виразом духового життя інтелігенції і разом з тим лучила те жите з житєм селянина і новому поколію осьвіченого селянства передавала результати загальної науки і літератури. Тому вони приймають селянську бесіду як язык для своїх літературних праць; Микола Устіянович у своїй прекрасній промові, а Яків Головацкій у своїй Розправі о язиці южно-руським рішучо стають по стороні народного языка.¹⁾

Але й тут тяжко розпізнати, о скілько і у кого се народне змаганє виходило з внутрішнього переконаня, а о скілько і у кого було впливом політичних обставин, небувалого доси значіня самого селянства, а крім того й спілки з урядом, який рішучо заявив був, що инчого крім народнього стремління боронити і підпирати не буде.²⁾ Тай без того навіть на з'їзді письменників руських ві Львові, які оснували Матицю, можна добачити, що сей селянський напрям у літературі знаходив противників; в комісії, що мала рішити питанє, яким язиком писати, відзивали ся голоси проти народнього языка; і тому Устіянович немов перечуваючи, що сї голоси наберуть колись великої ваги й значіня, наперед з натиском застерігає ся проти уживаня инчого як лише народнього языка в літературі. На тепер велике значіне, яке народні маси дістали через революцію, очевидний факт, що лиш ті народні маси давали змаганям інтелігенції руської реальну силу і вартість, не дали анти-народньому напрямови розвинути ся і перемогти напрям репрезентований товаришами Маркіяна Шашкевича. Але трудности, які стрічали літературні змаганя, відчували навіть найенергічніші діячі 1848 року; се відбивало ся в їх бесідах і поступках. Михайло Куземський у вступній промові при заложеню Матиці сам признає ся, що за-для обставин попередніх літ руська інтелігенція приступає до діланя слабо приготована; Устіянович накликає зе-

¹⁾ Я. Головацкій, Историческій очеркъ основанія галицко-рускои Матиці. Въ Львовѣ, 1850.

²⁾ Б. Дѣдицкій, Михайль Качковскій.

мляків до щирої і сердечної служби народови пригадуючи, що „свобода як відданиця не віддає ся каліці або слабому чоловікови, лише здоровому і сильному“.¹⁾

А загал інтелігенції розкиненої по селах і місточках, до остатньої хвилі без провідної думки, без програми, що поодиноких людей лучила би в сильну, одностайну партію, без проводирів, які би їх поступуваню дали певний і ясний напрям, дуже слабо відчував і розумів властиве значінє цілого народнього руху. Загальна колотнеча і замішанина революційна і злучений з нею народній рух дали особисто кождому з руської інтелігенції, особливо сільським духовним, незвичайний і зовсім несподіваний вплив; вони були посередниками між народом і урядом; нарід видів у них у переважній часті своїх природних заступників перед урядом і пануючими верствами; уряд, що ще до недавна трактував їх en bagatelle, тепер схлібляв їм на позір і просив їх помочи, коли треба було вплинути в якій справі на нарід і успокоїти його, особливо недопустити його до активного виступленя проти шляхти. Се дуже вивело їх у гору, дало їм незвичайну самосвідомість і виробило в них переконанє, що вони самі собою велика сила, з якою треба числити ся. Діставши таким легким коштом політичний вплив, вони думали, що так само легко зможуть його утримати; вони не прикладали ніякої праці зі свого боку, аби скріпити се становище за собою, використати його як слід і обернути на пожиток народа, хоч вони безперечно в переважній часті щиро любили свій нарід і були добрими патріотами. Але весь сей наглий переворот позавертав їм троха голови. Вони не знали що діяти, за що руки зачепити і думали, що так як їх самих історичні обставини без найменшого заходу з їх боку підіймили, так само вони й увесь нарід підіймуть і зроблять незалежним, що все те зробить ся якось само собою. Задля того не маємо чого дивувати ся, що навіть у таких горячій патріотичній часі вони мало змінювали своє житє і набуті давніше не-народні привички і що Гинилевич з славянського в'їзду в Праги муєв писати до своїх краянів,²⁾ аби вони не говорили між собою по польськи, а лише між собою і з дітьми по руськи, аби вчили ся добре руського язика, бо прийде може до

¹⁾ Я. Головацкій, тамже.

²⁾ Лист Гинилевича з Праги 1848 р. надрукований в газеті „Дїло“ з р. 1884.

згоди в Поляками і тоді Русини мусіли би стидати ся, як би маючи забезпечену рівноправність народню не вміли по руськи і не говорили по руськи. Де-ж почуте народне проколювало ся троха сильніше, там воно иноді проявляло ся доволі оригінальним способом, який лиш тоді зможемо зрозуміти, коли собі пригадаємо, що руська інтелігенція була вихована не лише в душі послуху урядови, але і в душі шляхоцькім, панськім, отже й проблиски народньо-руського руху мусіли носити на собі печать обох сих впливів. Доволі вірний образ таких патріотів подав Шехович у своїй зрештою маловартній повісти „Попадянка і попадьо-Графянка“, написаній на тему 1848 року.¹⁾ На першу звістку про революцію отець Петро Андрієвич іде до міста і порадившись з ц. к. старостою купує до своєї хати нові меблі, фортеп'я, аби таким способом показати і зверху те висше становище, на яке революція піднесла руське попівство. По думці о. Петра Андрієвича руське попівство має тепер стояти на сторожі інтересів уряду і руського народа; має бути головним представником народа і боронити його; має заступити місце аристократії в суспільнім і духовім житю. Се дає духовенству велике значінє; виступаючи в своїм житю з відповідним блиском воно мусить показати, що зрозуміло своє положенє і стоїть на висоті свого нового завданя. А хоча такі нові встанови дуже не подобають ся старосьвітському сусідови о. Петра, неприступному для впливів духа часу, то чародійний їх вплив показує ся навіть там, де його ніхто не сподівав ся, бо як завважила донька о. Петра, Анна Петровна, навіть слуги ведуть себе пишніше, від коли почули голос фортеп'яна. Між гістьми о. Петра гадки про його реформи неоднакові; декотрі, як сільський учитель, під впливом демократичного духа часу припущений до свіжо умебльованої хати руського аристократа яко гість і утрактований склянкою кави, думає, що головну увагу треба звернути все таки на просьвіту, без якої і нові меблі не багато принесуть пожитку. Але він не міг инакше говорити, раз тому, бо сам був учителем народнім, а надто й тому, бо як признав ся, дав ся був звести перед роками демократичними ідеями польських революціонерів, ходив з ними „в народ“, агітував, убирав ся по мужицьки, молотив із мужиками і аж на еміграції в Парижі, вчитавши ся ліпше в книжки

¹⁾ Шеховичъ, С. Попадянка и Попадѣ-Графянка, Повѣсть. Львів.

і пізнавши властивого духа часу пізнав, що хто любить руського мужика, мусить сам стати Русином і дбати передовсім про народню просьвіту. За те інші гості, як Федір Дмитрівич, здаєть ся комісар при „циркулі“, похваляють вправді по часті і просьвіту і меблі, але передовсім кладуть вагу на те, що попівству і загалом інтелігенції руській не слід входити в велику і близьку кумпанію з мужиками, що треба тримати ся від них з далека, хоч чемно, не припускати мужиків до себе за близько і не втирати ріжниць стану. І від просьвіти він не багато надіє ся, бо аби нарід просьвітити, треба би хіба самому вперед зовсім омужичити ся... А де-ж образованому Русинови, ще до того комісареві циркулярному, му-жичити ся!

Навіть демократичний дух 1848 року не міг отже затерти між письменними Русинами того відчуженя від простого народа і тих шляхоцьких поглядів на жите народне і на їх положенє в народі, які вщепив у них час попередньої реакції і шляхоцька атмосфера, в якій мусів жити і розвивати ся кожний Русин тодішніх часів. Навпаки; ті шляхоцькі погляди були дуже сильні і навіть любов до народа й патріотизм відливали ся переважно в формах і душі шляхоцькім.

Лиш неминуча конечність, в яку поставив був усіх наглий політичний переворот, дала на хвильку перевагу колишньому кружкови Шашкевича і його мужицьким ідеям; а по часті также повага і заслуги людей того кружка причинили ся троха до того, що противний напрям, хоч сильний, не мав таких здібних людей, уступив на часочок.

Ся баламутна неоднаковість у поглядах руської інтелігенції не мала навіть як вияснити ся. Всі сили пішли на справи політичні, а в тих інтелігенція не мала вільної голови. Лиш у справах з Поляками вона могла виговорити ся свобідно, але й тут діяльність її не мала позитивних результатів, бо до них не допустив уряд. Поділ Галичини лишив ся *primum desiderium* Русинів. В шкільних справах уряд обіцював багато, але нічого не зробив, ба Полякам удало ся навіть позискати від міністерства декрет з 29. вересня, „аби в очікуваню висшого видосконалення руського язика і заким прийде до поділу руських і польських частій Галичини, запровадити без відволоки язик польський по гімназіях і в Львівській академії“ (Зоря Гал. 1848, ч. 29.). Русини протестували проти того і вислали окрему депутацію до Відня; навіть Чехи

обстали за Русинами і казали в своїм органі, в Празьких Новинах: „Чекати аж видосконалить ся язик (а то богатий малоруський), а відіймати йому школу, то значить учити кого плавати на суші; а що до розділу польської і руської части Галичини, то значить показувати комусь грушки на вербі“ (Тамже). Грушки на вербі! от увесь результат підмоги, яку давав уряд Русинам славного 1848 року, коли він ще найскорше був склонний до концесій народніх.

А літературна і наукова діяльність, що одна могла вияснити суперечні питання, розширити і укріпити погляди проводирів між ширшою публікою і дати життю руському тривку основу, була така слаба і мірна, що навіть не встигла збудити для себе живішого інтересу. І вона переята була на скрізь політичними змаганнями того року і крутила ся коло відносин народа то до уряду, то до Поляків. Поезія була властиве віршованою публіцистикою політичною, але і то не піднесло її вартости; бо коли сама властива публіцистика не дуже була смачна, то ще несмачнішою була вона в поезії. Порівняне Поляків із вовком, а Русинів з бараном¹⁾ не конче йшло під лад національній гордості і самосвідомости, яка устами того самого автора в поезійці „До Перемишлян“ каже:

„О честні діти, праві сини Руси!
Святої Руси — Руси возлюбленной;
Пред лицем Вашим враждебні союзи
Щезнут як пітьма в згари полуденной;
А як не згине насильність толпава,
Як розілет ся терпливости мірка,
Знайде ся скоро козацкая слава,
Знайдем Богдана, знайдем Владимірка,
І поспитаем: „Чия ту земля?
Чия ту мати? чия ту столиця?“

(Зоря Гал. ч. 12.)

„Двоговор“ Луки з Ракова, в котрім Сень (Русин) надіє ся, що Андрій (уряд) оборонить його від Павла (Поляка) і pomoже прийти до гаразду:

¹⁾ Див. Николи зь Николаєва (Устияновича): Вовкь, барань, лись. Зоря Гал. 1848. Ч. 6.

„Під Андрейом мі городи,
Тото чоловічок чесний;
Ми си прийдемо до згоди;
От вже-м сіяв тої весни,
Тай хату си відбудую;
Він ми ще сам допоможе...
Сварити ся не требую,

А бити ся, хрань мя Боже. (Зоря Гал. ч. 28.) —
показує хіба політичну наївність автора; а про поему „Братям
Галичанам“, то вже нічого й говорити. Ось уступи із неї:

Гей хто Русин, весели ся!	А Ракузів рука сильна
Покнинь смуток,	Русь боронит,
Отри сльози,	Нашій вірі
Не жури ся!	Єсть прихильна.
Ще Бог ласкав Галичаном :	Хотяй Галич розвалив ся,
По Дністреві,	Но за тоє
Коло Буга,	Львів городок
І над Сяном.	Засилив ся.
Ще не згибло руске слово	І тут нині людьми правлят
Так нам миле;	Архієреї
Ще го чути	С крилошани,
Наоколо.	Бога славлят.

Навіть поважнішим троха . поезіям Гушалевича¹⁾ й Устіяновича²⁾ з цього року можна признати лише дуже релятивну вартість, бо й вони мало збогатили собою літературу і свідчили більше про добру волю письменників. Старші „ветерани“ літературні або справді пристаріли ся, або виписали ся і не мали нічого нового сказати; повторюване давніх мотивів нудило; нових письменників не було.

Таке було публичне і літературне житє 1848 року, така була тодішня руська інтелігенція. Річ очевидна, що про яку-будь нову епоху тяжко при таких обставинах і говорити. Інтелігенція руська

¹⁾ Гушалевичъ Иванъ, Стихотворенія. Въ Перемышли 1848 і його поезійки в Зорі Г. з 1848 р.

²⁾ Устіяновича поезійки в Зорі Г. з 1848 р. »До Зори Галицкои« Ч. 14 і инчі.

не доросла була до висоти положеня, в яке її поставив політичний переворот, бо обставини, серед яких вона виростала і про які ми згадували в попередніх розділах, не дали розвинути ся ані самостійним політичним характерам, ані самостійній руській думці й літературі.

Так само зазначили ся часи по 1848 році в розвитку руської думки й інтелігенції і загалом руського життя. Те, що прийшло по 48 році, було ще сумніше, бо нездібність інтелігенції до живого діла показала ся ще виразніше. Скоро революційний рух проминув, і уряд поборовши і знищивши революцію не потребував уже помічників і міг стояти на своїх ногах, зараз і рожеві надії Русинів на урядову поміч почали тратити реальну підставу. Правда, уряд не відразу відсунув ся від Русинів і не відразу Русини спостерегли перемену політичного положеня. З початку навіть усьо йшло давнім способом. Аліянс з урядом по давньому підтримував сьміливість і самосьвідомість руських представників, особливо в відносинах до Поляків. Так в статі „О языкѣ рускимъ“ Зоря Галицька (1849, ч. 3, 4) енергічно домагає ся заведеня руського народнього языка ві всіх школах і урядах руської половини Галичини. „Нарід руський, каже вона, єсть тут первобитний і найчисленнійший і хоч не хоче відіймати замандрованим до руської Галичини чужим людям, Німцям, Вірменам, Полякам і Жидам, приналежних їм політичних прав, але де йде о язык закладів народних, той у кожного первобитного народа іно один бути має. В кожній справі більшість становить суд і право; отже так і у нас на Руси наша більшість право за собою має. Відкладати запроваджене руського языка до шкіл і урядів, аж більше образованим буде, значить обіцяти господареві його власну рілю повернути аж тоді, як запоможе ся! — Ба, а коли-ж і на чім-же запоможе ся, коли свого власного ґрунту не буде уживати? Така обіцянка сходить на сьвідому пригадку: Обіцяв пан: кожух дам; тепле його слово!“ А в статі: „Як тепер стоїть справа наша галицько-руська“ каже автор: „Як до того прийшло, що Русини учені, пани і міщани улягли польщині, але то не всі ще, то прочитайте собі Пани Поляки проекти свої і права польські на вигублене Русинів; колись ви насилем чинили нас Русинів Поляками, а тепер сила наша!

— і того далі вже не докажете.“ (Зоря Гал. 1849, ч. 9) „Наша хата, наша більшість! а в демокрації чого більшість народа захоче, тото має бути правом.“ (Тамже, допись зі Львова в 28/16 січня). Наївні надії на уряд виражали ся нераз досить дитинячим способом, і то навіть в важніщих публичних заявах, як наприклад у посланію Головної Ради Руської зі Львова до Народу руського в Угорщині: „Слава Богу Ісусу Хрісту!“ каже Головна Рада, „...Богъ щедротъ возбудилъ добротливого царя Фердинанда позрѣти на кривды, котрї неповинне поносилисьмо; той помилова и воздвиже насъ; ѓнъ освободивши нарѡдъ ѓтъ паньцины и всякихъ данинъ пѡдданьчихъ, спасе насъ. Але лучило ся, яко царь добротливій занемогль; тогда постави молодого своего улюбленного братанка Францѣшка Іосифа царемъ въ мѣсто себе, — въ немощи бо его стало ся владѣніе такъ многими народами надъ силы утяжливимъ — и усунуль ся самъ въ супочинокъ. Тогда вступивши на престолъ молоденькій, хорошій, добрый царь, а звѣдавши ся о насъ и о недоли нашой рече, пріязно: Русинамъ моимъ подобаєть бути знову Русинами, языкъ рускій красній, а я съ Русинами по руски розмавляти хочу, а кто не буде зъ ними по руски добре бесѣдити, не будетъ ничимъ въ земли ихъ и невоспрійметь достоиньства. И въ школахъ подобаєть токмо по руски учити ся и обучати, и Бога най хвалять языкомъ рускимъ, бо Русины люде богоговѣнни и цареви вѣрніи, про тоє милую ихъ“... (Тамже ч. 59.)

Що-ж з того, коли всі ті надії якось не сповнялись, а сьмилівість руських заяв мало кому імпонувала, бо не мала за собою ніякої реальної сили, про яку й самі політики руські не дбали, бо сила їх був — уряд. А уряд, хоч дуже ласкавий і для Русинів поблажливий, збував їх по найбільшій часті лише солодкими словами, а реальних концесій давав дуже мало і дуже незначні. Дуже мило Русинам було слухати слова сказані руській депутації в Оломуцу, що вони „займуть приналежне їм місце між народами австрійської держави“ (тамже ч. 11), або коли намісник Голуховський 1849 року при сьвяткованю першої річниці звесеня панцини вийшовши на балькон губернаторського двірця промовив до зібраного перед двірцем народа по руськи: „Слава нашому Цісарю, а многая літа руському народови“ (тамже ч. 39), або коли той сам намісник в честь руської депутації, що прийшла в день цісарських уродин вложити перед ним заяву вичливости і вірности для мо-

нарха, дав обід і випив руський тост „на гаразд руського народа“ (тамже ч. 70). Висланників Руської Головної Ради міністерство приймало дуже ласкаво. „Наші справи в Відню добре стоять, ...вис. міністерство ко руському народови доброжелательно розположене єсть“, писали вони до Зорі Галицької. Бах приймав їх дуже чемно, Шварценберг сказав, „що правительство по тих доводах прихильности і вірности народа руського для Русинів усе можливе учинити должно“. При розправах над визволенєм ґрунтів мужицьких і над новою організацією Галичини „маєм спосібність наочно переконати ся, як міністерство боронить нарід наш напроти покривдженя і як міністерство народови руському спріяє і добре учинити хоче“, писали руські висланники (тамже ч. 80).

Але конець-кінців із тої муки мало було хліба. Що комендант Львова генерал Гамерштайн дозволив „зо взгляду на вірний спосіб мислення руського народа“, не вважаючи на воєнне положенє Головної Раді Руській ві Львові і окружним Радам руським сходити ся й далі на наради (тамже ч. 7), се не багато значило, бо не лиш рівночасно розв'язано деканальні і сільські руські ради, але й наради Головної Ради не мали значіння. Ще менчу вартість мав дозвіл на утворенє баталіона руських стрільців у народнім строю (тамже ч. 29). В часах воєнного положеня се була зовсім дитиняча забавка, особливо задля того, що командант баталіону і переважна часть офіцерів були Німці. Що-ж до шкільництва, то тут концесії були дуже мірні. Заведенє польського язика викладового міністерство відкликала, то правда; але натомісь „аж до часу, поки руський язик виобразує ся“, заведено німецький язик, а руський язик зроблено лише предметом обовязковим для учеників (тамже ч. 29). Провізоричний декрет до обох консисторій з 4. лютого 1849 р. заявив: що є перешкоди до запровадженя руського язика яко викладового в школах, бо не стає руських учителів і книжок і молодіж не знає руського язика; най отже консисторії займуть ся щиро курсами препарандів. В школах народних має бути руський язик; у школах головних німецький язик, поки руський виробить ся (тамже ч. 17). Народні і головні школи в руській Галичині перейшли під руську консисторію (тамже ч. 71). Але за те декрет міністеріальний з 12. вересня 1850 запровадив у Галичині аж 5 польських гімназій (в Бохні, Тарнові, Санчу, Ряшові і Кракові), а ані одної руської, лише у гімназіях руської Галичини запровадив руський язик яко предмет обовязковий для

всіх учеників (Зоря Гал. 1850, ч. 83). А хоч і сей декрет не довго удержав ся, як загалом усі міністеріяльні декрети тодішніх часів, то все-ж таки на Русинів таке постуцване уряду мусіло робити прикре вражінє, а то тим більше, що „доси преподавали ся предмети богословія для руських і латинських слухателів окромише по семінаріях; по приказу же міністеріяльним совднили ся дня 21. січня 1850 слухателі обох обрядків і предмети всі, а затим і герменевтика, которую доси крил. Геровський по руськи преподавав, кромі одної пасторальної, по латині преподають ся“ (тамже ч. 8). Аж пізнійше декретом міністеріяльним з 17. лютого 1850 установлено тимчасово провізоричну руську суплентуру для догматики (тамже ч. 30).

Проти сього поступенного усуваня руського елементу не богато важило теоретичне основанє єпископства в Станіславові (тамже ч. 83), основанє 20 стипендій для Русинів по сто ренських (тамже ч. 83), або дозвіл на отворенє руської читальні ві Львові (тамже ч. 47). А уділенєм похвальних листів для Куземського, Григорія Шашкевича і Литвиновича, та уділенє Куземському комтурного хреста ордена Франца Йосифа (тамже ч. 77) здаєть ся, і самим сим трьом руським діячам дало до пізнаня, що на сьому концесії для Русинів кінчать ся.

Бо урядова політика йшла своєю дорогою і мала свої відрубні цілі, які старалась осягнути не оглядаючи ся на те, чи від того її спільникам буде тепло чи холодно. Чим більше уряд ставав знов паном положеня, чим більше увільняв ся від зобовязань, які на нього вложило було клопотливе і прикре положенє 1848 року, в тим прикріще положенє приходили представителі руського народа. З каждою дниною і в тій мірі, як успокоювались ровгойдані хвилі народних мас, вони ставали чим раз менче потрібними урядови, і тратили через те для нього політичну вартість, бо те, що їм давало реальну силу перед урядом, не було вже небезпечним. А не маючи в своїх змаганях на кого инчого оперти ся як лиш на уряд, не маючи ніякої внутрішньої, від уряду незалежної сили, яка-б могла заступити місце урядової помочи, вони тримали ся й далі уряду і ставали чим раз більше залежні від нього. Аби хоч як будь ратувати себе від цілковитого політичного упадку, вони стали потакувати урядови навіть там, де він очевидно йшов проти руських інтересів. Так замісь прихильного їм або хоч безсторонного чоловіка Русини скоро побачили в губернаторських двірці графа Го-

духовського, який, як каже Вальтер Роґге, „ненавидів Русинів, так сказати, подвійно, раз яко Поляк, а другий раз яко шляхтич“. А про те Головна Рада Руська на засіданню 26. січня 1849 постановила вислати до нього депутацію, аби йому „іменем Ради і Руського народа честь віддати“; депутація „привитала го щире і сердечне, бо го знаємо яко чоловіка справедливого, в его слів всего доброго можемо ся сподівати.“ Окрім того на засіданню 29. січня Рада Головна постановила „Его Величеству за іменоване п. Голуховського начальником краю подяку зложити, що умів для краю вибрати чоловіка здатного і безсторонного на начальника“ (Зоря Гал. 1849, ч. 9.). А тимчасом граф Голуховський поквапив ся показати свою безсторонність перед усім тим, що 12 липця 1849 уповажнив окружні власти політичні до уживаня насильних способів проти селян, коли-б вони не хотіли добровільно робити панам жнива і то ледви рік по знесеню панщини і ледви два місяці по тім, як з балкону губернаторського двірця підносив тост „на многая літа руському народови!“ А хоча сей наказ в порученя ради міністрів 31 липця відкликав, то все таки показав тим, чого від нього можна сподівати ся (тажже ч. 63). — Про шкільні справи ми вже згадували. І тут Русини попадали в чим раз більшу і безнадійну залежність від уряду, а все таки не бачивши инчого виходу для себе потакували йому. Коли Presse в 291 числі з 30/11 1849 подавши відомість, що міністерство просвіти рішило, аби науку догматики для руських богословів викладати по латині, сказала, що Русини в тім рішеню бачуть покривджене рівноправности і що через се стали недовіряти, то Зоря Галицька в 100 числі застерегла ся виразно проти сього. „Русини як вперед так і тепер сильно тримають в правительством і завірують му цілком, бо лише від него исполненія своїх желаній надіют ся“ (тажже ч. 100). В октройованій конституції з 4. марта 1849 поставив уряд такий високий ценз виборчий (500 р. річного податку до 1 палати, 5 р., евентуально 10 р. до 2 палати), що се очевидно кривдило інтереси руського народа. Куземський на засіданню Головної Ради 18 мая звернув на се увагу і Рада ухвалила просити зміни (тажже ч. 41), але се би не багато було помогло, як би ціла ся конституція не була лишила ся лиш на папері.

Та все таки ся чим раз більша залежність від уряду, почуте своєї безпомічности перед ним, та безплідности своїх заходів будило і між Русинами глухе невдоволенє, що сям то там, так ска-

зати, мимоволі проривало ся на верх. Воно прориває ся наприклад у заяві, якою Зоря Галицька заперечувала звістки при бурливе засіданні Ради Руської з 16 марта 1849, де заступник голови, Борисікевич, критикував тільки що наведену конституцію (тамже ч. 23). Була чутка, що в тій критиці Борисікевич „оказував опір правительству“, що задля того був арештований чи до віддалення зі Львова завізваний, що Рада Руська розв'язана, бо критику Борисікевича приймила „громагласними похвалами“. Чутку сю Зоря називає неправдивою, але додає, що „не згоджуємо ся з Борисікевичом, що в тій конституції вже рішено не ділити Галичини, але згоджуємо ся, що будуть Русини завше на дорозі правній поступати“ і признає, що критика, отже й невдоволене було, хоч може не в такій формі, як оповідали звістки. Невдоволене, хоч затяєне, показує ся і в сатирі Луки Данкевича „Надгробное карті з 4 марта 1849“, що хоч написана в тих часах (1851 р.), поміщена була аж в 1865 р. в ставіславівській рукописній ученицькій газетці „Зірка“ і звідси передрукована І. Франком у Ділі. (Д'яло 1885.)

Списала ся карта,
Четвертого марта,
По не мало сварок
Людем на подарок.
Писали ю з серцьом,
Посипали перцьом,
Звали якось сьмішно¹⁾,
Розіслали спішно.
Читано ю з криком,
Завязано ликом,
Тай спрятано в ляді;
Сказано громадї,
Щоби їй стеречи
Як дорогі речі.
„Бо з неї поволи

По довгой недоли
Виклюсть ся доля
Міст давного горя!“
Лежала два літа
Не виділа сьвіта.
Потім писареньки,
Премудрі, сіденькі,
В карту заглянули,
Головов кивнули,
Бо доля завмерла
І ноги простерла.
Тай сказали люде:
„Вже долі не буде,
„Най ударят в звони,
„Творят похорони“!

Невдоволене, таке безсильне, що мусіло майже само перед собою укривати ся, провадило конечно до знеохоти й апатії. Вже на засіданню 27 липня 1849 голова Руської Ради, Михайло Кузем-

¹⁾ Костуся — додає нотку автор, себто здрібніле з »конституція«.

ський, ставить внесенє, аби „для много зайшлих обстоятельств“ засідання Ради зупинити. „Просилисьмо, каже він у своїй промові, щоби руські сьвята сьвяткувати; церкві руській рівні права з латинською надати; урядників не ворохобників настановляти, але таких, котрі-б Русинам сприяли; щоби були руські надписи на улицах; совіт шкільний щоб був зложений в руських людей; щоб при упорядкованю краю на руські потреби мати взгляд; просилисьмо о зниженє виборчого ценза, о 3-ту епархію і т. д. Кілько-сьмо зробили, не прилично нам самим ся величати. Мір весь і потомні віки не відмовлять нам справедливости. Руське імя в Галичині охоронилисьмо від заглади, руському імени привернулисьмо славу і честь перед лицем нашого монархи і перед австрійськими народами. Мові нашій родимій руській привернулисьмо приналежні права, основали Матицю, полк руських стрільців, заведено катедру руського язика, отворено місце переводчика при уряді краєвім, появились руські газети, вийшло більше книжок, як перше в цілім столітю. Словом, через наше діланє устелилисьмо дорогу нашому народови до дальшого розвою по дорозі просьвіщенія основаного на підставі народній.“ Але сам бесідник якось не дуже вірив свому представленю і не сподівав ся знайти багато віри між публікою, бо каже далі: „Коли-сьмо не всі бажаня наші осягнули, то не упадаймо на дусі, терпім; тадже-ж Русини многі віки учив ся терпіти, а хто терпен, той спасен. Що ся нам вчера, що ся нам днесь не удало, удасть ся завтра или позавтрі. Оставмо женам нарікати, оставмо дітем зачатую річ покидати; ми мужі, ділаймо по мужеськи; щосьмо раз узнали за добре, допинаймо жваво, дипинаймо всіми нашими силами...“ Що-ж, коли мужеська бесіда скінчила ся дуже не мужеським внеском: „Гадавбим, що було би тепер по-радно, для много зайшлих обстоятельств і ждучи пожаданих рішеній на наші поданія, наші вспільні діланія на якийсь час застановити“ (Зоря Гал. 1849, ч. 61). Рада пристала на се, але хоч опісля знов стала збирати ся, то вже на засіданю 26 листопада Куземський ударив у сю саму струну, та сим разом ще характеристичнійше, бо серед оборони згоди і спілки з урядом. Він протестує проти того, що хочуть поріжнити Русинів з урядом і урядниками, протестує і проти підсуваня шизми, бо вже до того значіне руської народности починало слабнути, що їй як за давних добрих часів противники могли з немалою надією на успіх підсувати прихильність до „шизми“, а при кінці вириває ся йому з грудий така

мимовільна скарга: „Ми не маєм наших заступників у правитель-ства, котрі би були в состоянню за нами промовити. Ми нових про-шеній не ставим, о давне ся домагаєм, о прошенія, о котрих свѣт і самое міністерство казало, що суть найуміркованьшіі. Ще заледво рік минув, а вже всі мовят, що ми си дуже розбираєм. В чім? чи що маємо? чи нам яко Русинам що дали, кромі тих звалиск?¹⁾ Єсли просимо о справедливість, то до того маєм право, і знаєм і надієм ся, що ряд нашого милостивого Монархи справедливости нам не відмовит“ (тамже ч. 97).

Знаєм і надієм ся! Здаючи справу в подорожі до Відня, куди він в Прокопчицом їздив яко депутат від Головної Ради Руської, він сказав при кінці: „Часу не марновав-єм і річи певне не за-спав-єм; який skutok того діланія буде, Бог вість; бо на тепер, як звикле, знову ино много надій привіз єм“ (тамже ч. 100). А на засіданю Ради 23 мая 1850 він сам на питанє, чи посилати депу-тацію до Відня в справі поділу Галичини, заявив: „Посилалисьмо 3 рази 1848 і 49 року, тепер вже годі; післалисьмо лиш поданє“ (Зоря Гал. 1850, ч. 47). А на засіданю в 10 грудня 1849 той сам Куземський протестує проти „шизматицких“ закидів (Зоря Гал. 1849, ч. 101). Ще раз, 5 серпня 1850 приходить під обраду вне-сене на розвязанє Ради (Зоря Гал. 1850, ч. 65); і хоч тепер у хаотичній дебаті над сим внесенєм, де голова попирав і против-ників і прихильників розвязаня, Рада руська ухвалила не розвя-зуватись і далі вести своє незавидне і безхосенне житє, то полі-тичні терпіня руських патріотів уже не протягали ся довго; в 1851 році мабуть сам намісник розвязав Раду і наказав Зорі Галицькій обговорювати політичні питаія.

(Далі буде.)

---

¹⁾ Натяк на даровані Русинам руїни університету, з яких вони власним коштом пізнійше здвигнули «Народний Дім». *І. Ф.*

Наука нам.

Один із своїх елементарних законів фізика формує так: кожна акція викликає проти себе відпорну акцію, що гальмує, а то й зовсім зупиняє першу. Сей фізичний закон можна уважати справедливим не в одній тільки сфері фізичних явищ, але також прикладати й до подій у житті людському, беручи його в ширшій значіню, себто не виключаючи ні життя окремої людини, ні цілих мас народніх. І тут кожна подія також викликає проти себе відпорну; сила, що впливає в данному напрямі, родить другу, що з свого боку впливає на першу, дає їй більший чи менший опір і гальмує, а то й зовсім руйнує її роботу. Скажемо більше — така компенсація сил у сфері людських відносин навіть далеко більше важить, ніж у явищах мертвої природи, бо має в собі деякі одмітні риси, яких бракує там. В сфері фізичних явищ відпорна акція впливає тільки в самої природи даної речі й не має в собі нічого наперед уложеного й обміркованого, ніякого до даних обставин і умов пристосованого пляну; в людських відносинах — навпаки — примішуєть ся до боротьби супротивних сил ще один могутній фактор, який часто сильно впливає на те, хто матиме перевагу. Сей фактор — то розум і воля людська, що той опір, ту відпорну акцію, в природі чисто механічну та інертну, направляє відповідно якомусь плянови, помагає їй чи ослабляє, — словом регулює й кермує до певної наперед зазначеної мети й таким способом зміцняє відпорну силу й надає їй новий, від природного відмінний характер. Коли ми хочемо зламати, напр. палицю, то проти нашої сили, яку для того мусимо ужити, вона має лише природний опір, що залежить від фізичного закону зчіплення частин палиці.

Коли-ж нашу руйнуючу силу обернемо на те, щоб зламати, кажучи фігурально, якусь живу палицю, якийсь організм людський — чи простий, чи складний, як певну клясу серед нації, а то й цілу націю, не розрізняючи її складових частин, — то крім природної відпорної сили проти нас повстане ще иньша, сьвідома сила, кермована певними бажаннями і волею тих людей, яких ми собі вибрали для експерименту. Тут проти нас буде розум сих людей, що уложив їм власні пляни життя, й кермована розумом воля, що силкуєть ся тих плянів додержати, справдити їх в тій чи иньшій мірі в своїм житті й досягнути наперед зазначену мету. Певна річ, що се вже не пасивна сила зчіплених між собою частин, як у палиці, а активна боротьба, тим завзятійша, чим більш даний організм сьвідомий себе самого й своєї мети, чим більше у його бажання й воля направлені на те, щоб дійсно справдити свої пляни. Коли для того, щоб зламати палицю, розтрощити, скажемо, шкаралупу в оріха, потрібно Х механічної сили, то тієї-ж самої скількості не вистарчить, щоб зламати живу палицю, розтрощити людині голову, бо заким удар спаде на неї, в оборону стане його рука, що й зовсім може його відвернути, чи принаймні значно зменьшити його силу. Руйнуюча сила зустрічаєть ся в останнім разі ще з якимсь надвишком відпорної сили, який має рішити, на чий бік схилить ся перемога в боротьбі. Тим то в житті людському часто бачимо явища, на перший погляд трудно зрозумілі, коли мала сила здужає дати добру одсіч, а бодай довгий час боронити ся проти безмірно більшої, а часто навіть перемагає останню. Слаба Еллада часів Мільтіяда й Темістокля не тільки оборонила себе, а ще й зруйнувала численну силу варварів; мала Швайцарія за Вільгельма Теля здужала зупинити ворога, що безмірно переважав силою; Бури далеко довше завдавали Англійцям клопоту, ніж можна було сподівати ся з пропорції їх сил, — словом, часто слабій, маленький Давид виходить переможцем у боротьбі з велетнем-Голіяфом. Тай на що зазірати далеко в глибини минулого, чи там на край сьвіта ходити, коли приклади сього — не такі може славні та величні, але не менш виразні — можемо бачити раз-у-раз коло себе, як що схочемо уважно приглядати ся до буденного життя.

В ч. 9698 „Нового Времени“ знайшли ми напр. статю д. Сиромятникова „Вопрос о литовской письменности“, написану з приводу відомого читачам Д. Н. Вістника судового процесу інжинєра Мацієвського з колишнім шефом „главного управления по дѣлам

печати“ в Росії князем Шаховским.¹⁾ Ся дрібна і на око, здавалось би, маловажна справа має тим часом величезну принципіальну й практичну вагу для підлеглих народностей у Росії, і „Новое Время“ з своїм дуже добрим нюхом та засадою „держати носъ по вѣтру“ зорієнтувалось очевидно одразу, присвятивши дрібній справі чималу замітку. Вважаючи на те, що в нашій пресі про Литвинів та їх національне й культурне житє писано було мало, — нам відомі тільки три дописи д. Стеллі в „Народі“ за р. 1891, — ми подамо в перекладі статю д. Сиромятникова, поправляючи на підставі згаданих дописів д. Стеллі деякі фактичні помилки публіциста в „Нового Времени“ та зазначаючи його теоретичні хиби, що впливають самі собою в патріотично-централізаторського становища і самого автора і того орґану, в якому надруковано його працю. Найбільша хиба, як і сам читач мусить помітити, се дивне переплутування інтересів російського народу й російської бюрократії, — інтересів, які на правду не тільки нічого спільного між собою не мають, а навіть ворожі одні одним, як навпаки цілком не ворожі між собою справжні інтереси ріжних народів, що живуть у Росії.

„Вищий уряд Північно-Західнього краю, — так починає д. Сиромятніков, — аж нарешті взяв під розвагу для порішення питання про литвинську азбуку, — питання, що має державну вагу для російської справи в сій Україні й житєву вагу для двох²⁾ мільонів російських підданців, Литвинів зроду.

„Литвини, що вийшли на історичну арену після Росиян та Поляків, спершу були під чималим впливом руської³⁾ осьвіти й громадянського життя, а по унії з Польщею підпали під польський вплив, зміцнений спільною обох народам католицькою вірою. Народню літературу у Литвинів викликало до життя лютеранство, що спричинило ся також до національного відродження і німецького племені. Перша книжка мовою литовською вийшла в сьвіт р. 1547, але до XIX віку число таких книжок не переступило за 138, та

¹⁾ Див. замітку »Конфіскація за букви« в Хроніці III книжки Л. Н. Вістника за сей рік.

²⁾ Д. Стеллі показує на один мільон більше (»Народ«, 1891).

³⁾ Власне — південно-руської чи української, але д. Сиромятніков, як і взагалі Росияни, сього не розрізняють.

й ті нищило католицьке духовенство, що в литовським національним письменстві добачало початок протестанства. І вже аж тоді, коли з початку XIX в. приборкано політичний вплив польського духовенства в Північно-Західнім краї, письменство у Литвинів стало швидко поступати наперед. Протягом першої половини минулого віку вийшло 200 книжок, а другої — понад тисячу.

„Заходи прискорити „розполяченне“ литовського народу спонукали гр. М. Н. Муравєва-Віленського (recte Вішателя) видати 1864 р. наказ, щоб Литвини та Жмудини друкували свої книги російською азбукою. Але сей наказ, що потягнув за собою циркуляр міністерства внутрішніх справ до цензури 13 вересня 1865 р., не то що не сприяв „розполяченню“ Литвинів, але навпаки, зруйнував до краю литовські видавництва в імперії, де живе головна, 2-мільонова маса литовського племені, й переніс їх до Прусії, де живе пів мільона Литвинів, а то й до Америки, де їх усього 300.000. Литвини вже протягом 300 літ уживали латинського абецадла й так до його привикли, що не хотіли читати книжок друкваних російським шрифтом, маючи їх за єретичні; вони вживали всіх засобів, аби придбати контрабандою литовські книги, друквані за кордоном латинськими літерами, не зважаючи на конфіскацію їх, на грошеві карі на тих, що їх мали, на арешти тих, що перевозили. В якій мірі серед Литвинів розповсюджені були закордонні друки, можна бачити з того, що між р. 1891 і 1902 на кордоні перехоплено 173.000 примірників литовських книг, та мабуть не менш їх повідбирала поліція. Що року друкуєть ся литовських молитовників понад 30.000 примірників і їх розкуповують по 2 карбованці за примірник, а тим часом на друквані російською азбукою в ціноі по 30 копійок нема покупців, = ніхто їх не хоче. Від р. 1864 до 1891 російською азбукою надруковано всього 25 книг, рахуючи до сюди букварі, підручники, молитовники та кілька книжок наукового й белетристичного змісту; а тим часом за той самий протяг часу за кордоном надруковано понад 700 книжок та часописей. Видавець литовського патріотичного альбома в Шенандоа, в Америці, А. Milukas каже: „В р. 1883 Литвинам-патріотам пощастило розпочати в Німеччині видаванне місячника „Auszra“, а за ним довгим потоком поплили иньші книжки й патріотичні видання, що розходились широко по цілій Литві, послугуючись потайною поштою, навмисне для того заведеною. Охорона російсько-німецького кордону козаками та найострійші карі, що спадали на тих, у кого

знаходжено литовські книжки, нічого не помагали“ (Lietuviskas Albumas, laida I, Shenandoah, 1900).

Таким чином литовський народ, що не хотів польонізувати ся й боров ся з польськими патріотами Північно-Західного краю, був змушений діставати собі духову страву контрабандою з-за кордону, а на се жа ден з народів, що живуть під берлом російського царя, не бував суджений. Чого-ж дивувати ся, коли він почав надії свої обертати до Заходу, а не до Сходу? Що правда, він побирає освіту в російських школах та університетах і для його навстіж відчинено двері російського письменства. Але скоро литовське письменство існує вже яких 350 років, то, забороняючи його фактично в імперії, чи не робили ми тим самим його особливо принадним для тямущих і розвинених Литвинів, коли до того ще й наша Академія Наук друкує свої наукові видання (литовських текстів) не російським, а латинським шрифтом?

„Стільки праці доложивши, щоб прищепити Литвинам російську азбуку, ми занедбали й випустили з під нашого впливу литовський дух, що живить ся тепер закордонним письменством, ворожим иноді російському народові (!) та його імперським (?) інтересам. Визволення литовсько-латинського письма дасть можливість і тим Литвинам, що живуть в імперії, працювати для освіти рідного краю, вияснити народови становище його серед иньших народів імперії й лагодити його потреби до потреб російського народу, якого мовою написано першу „Литовскую Правду“. ¹⁾ „Новое Время“, починаючи ще в р. 1887 (ч. 4221), підтримувало гадку, що треба знести наказ гр. М. Н. Муравєва і чим швидше буде внесена заборона друкувати литовські та жмудські книги латинським шрифтом, тим більше користи буде для російської справи в Північно-Західному краю.“

Ось що від слова до слова надрукувало „Новое Время“. Не будемо брати собі близько до серця таке надзвичайне і, як на „Новое Время“, цілком невідповідне вболівання над долею пригніченого народу, — вболівання, правда, натхнуте не самим альтруїзмом, бо засновано перш за все на думці про користь „російської

¹⁾ Д. Сиромятніков має на увазі певно „Литовській Статутъ“; нічого й казати, що він помиляєть ся що-до мови сього памятника, уважаючи її за російську.

справи“ серед Литвинів. Від коли Валаамова ослиця заговорила людським голосом, нема чого дивувати ся, чуючи иноді (хоч певно дуже рідко) людську мову там, звідки звичайно чути тільки звірячий рик. Звернімо краще увагу свою на ту науку, що впливає в статі д. Сиромятнікова для нас самих.

Хоча петербурська Валаамова ослиця, якій несподівано трапилось промовити по людськи устами д. Сиромятнікова, й хоче запевнити нас, що ніби то долі Литвинів що до заборони письменства не поділяє „жаден з народів“ російської держави, але ми сьому не повіримо. Та мало того, що не повіримо, — ми можемо тільки дивувати ся, яку коротку пам'ять має „Новое Время“, що здобулось сим разом на людську мову що-до Литвинів, але забуло деякі факти, які конче мусить знати. Адже воно так часто наділяло нас „милостиною свого вниманія“ і раз-у-раз українське питання трактувало таким способом, що фразу про „жадного з народів“ мусимо брати лише за не зовсім зручний викрут, а не за річ поважну. Ми, що маємо нещастє бути живою поправкою до тієї фрази, мусимо дуже добре розуміти, скільки несвідомої автору іронії криється за тими поважними словами. Але не се нам найбільш цікаве в сю хвилию й не для того ми взялись за перо, щоб завдавати брехню „Новому Времени“, — зупинимось краще на тім, чого не говорить д. Сиромятніков, але що само собою впливає в його статі.

Перечитуючи „Вопрос о литовской письменности“ й пригадуючи долю українського питання в Росії, можна знайти цілковиту аналогію між становищем Литвинів і Українців; аналогія ся доходить до таких напр. дрібниць, що найвища в державі наукова інституція (Академія Наук) мусить із наукової конечности ставати першим злочинцем проти державних приписів, які заборонили Литвинам латинський шрифт, а Українцям — фонетику. Ріжниця тільки одна, тай то не на користь нам. Литвинам, як ми бачили, заборонено букву; у нас силкують ся відобрати самий дух, убити й знищити письменство, в якому проступає той дух. Се вже буде справжня правда, коли скажемо, що такої долі дійсно ні один народ не то в Росії, а і в цілому сьвіті не знає: тут ми маємо перевагу на цілий сьвіт і цілковите *privilegium odiosum*, — може через те, що маємо невелику честь, та за те велике нещастє бути найближчим з усіх славянських племен до російського. Таємний наказ 1876 року й досі ще тяжить над на-

шими головами і з усіх боків сковує нас залізним кільцем, з якого й досі ще не знайдено виходу. А тим часом вихід є і Литвини показують нам до його дуже добрий шлях.

Кожна акція викликає проти себе відпорну акцію — се закон не тільки фізики, а й людського життя. Невеличка, як рівняти до нас, жмінка Литвинів показала дуже наглядну ілюстрацію, що тому правда. Литвинам заборонено було читати книги друковані таким шрифтом, до якого звик народ, — і він не схотів иньших, а за всяку ціну добував і здобув такі, яких хотів. Ні кордони, ні арешти, ні карі, що сипались на його за кожну найневиннішу книжку, надруковану „неустановленим шрифтом“, його не зламали — і кільце, яке його творці мали за залізне, на правду показало ся нікчемним, фантомом, а нарешті й зовсім розскочило ся: наказ, якого навіть Валаамові ослиці не похваляють, знесено. Очевидно Литвини показали себе не тією звичайною палицею, що старить опір тільки механічною силою зчіплення своїх частин, а живим народнім організмом, — до природного опору, до фізичної відпорної акції вони долучили силу свідомости, і не вистарчило того Х брутальної сили, що без його певне зламала-б їх. В кожній литовській хаті поліція скільки хотіла могла відбирати закордонні видання й бути разом з тим певною, що коли завтра заїде в ту-ж саму хату, то знов доведеть ся їх відбирати, по-завтру те-ж саме, і так без кінця-краю вичерпувати море свідомого народнього протесту. А як вичерпати море не стане жадної людської сили, то мусіла наступити реакція до тієї безконечної праці без жадних наслідків навіть у поліції, що взагалі й не повинна-б відчувати втоми та реакції що до таких справ. Втома ся очевидно проступила і в процесі інженера Мацієвського з кн. Шаховським, і в людській мові Валаамової ослиці. Своєю свідомістю й свідомим протестом та боротьбою Литвини перемогли величезну силу.

Ми пішли иньшою стежкою — стежкою мовчання та покірливості; будши з природи людьми тихими та смирними, ми не завдавали поліції багато клопоту з собою, не обтяжали її працею коло вичерпування нашого протесту. Тим то й досі тисне нас справжнє залізне кільце відомого закону 1876 року, тим то й забувають, або бодай удають, що забувають, про нас ті, що дуже добре знають про наше існування. Ми виявили себе над міру хитким організмом, що хилить ся мов та лоза, куди її вітер хитне. Народ наш хиткий через свою бідність, темноту та неосвіченість, що не дають

Йому відчувати лиха, скоро воно вийшло поза межі „шкурних“ інтересів; інтелігенція — через свою нечисленність, м'яккість, полохливість і те-ж певного роду неосвіченість у справах національних та неохоту до вищих інтересів. Тим то й виходить, що ми, як той Пацюк у Гоголя, тільки рота роззявляємо, облизуємось, поглядаючи на страву, та ждемо, щоб вареник сам нам ускочив у рот, та ще й не просто, а попереду сам себе присмачивши сметаною; а самі тим часом пучкою не кивнемо, щоб добути того вареника. Добре тому Пацюкови, що він мав таку силу — командувати варениками, а як ми її не маємо, то поки чогось ждемо, наші вареники й нашу сметану хтось иньший поїдає, а ми тільки облизуємось та думками багатіємо, бачучи, як наші вареники минають наш роззявлений рот та йдуть собі гарненько до чужого. І йтимуть, аж поки ми не покинемо тієї байдужности, безпечности та лінощів, які характеризують усяких Пацюків — мабуть чи не найвірнійший наш національний образ, який тільки є у Гоголя. З нашої власної вини походить те, що досі ми стояли проти руйнуючої сили тільки своєю природною силою, майже без жадних практичних заходів, аби ту природну силу підживити свідомою діяльністю. Поки що її, тієї інертної, мертвої сили проти руйнуючого X вистарчило і ще може на деякий час вистарчити, коли сам X не втомить ся й не „ударить отбою“. Але своєю Пацюковою натурою, що руки не хоче простягнути, аби досягти свого, й чекає, поки діло само зробить ся своєю млявістю та неохотою до свідомого опору й боротьби — чи не самі-ж ми відсуваємо ad infinitum час тієї втоми? чи не змицняємо тієї сили, що на нас кругом налягає, чи не додаємо духу й відваги нашим асиміляторам і чи не самі себе позбавляємо перемоги над ними? Гадаємо, що на сї питання відповідь може бути лише одна, а впертість і незломність у справі національної боротьби, що появили Литвини, і перемога їх, що на наших очах стала ся, підпирають ту відповідь красномовніше всяких словесних аргументів. Непохитність і впертість що до справ національних сього народу, так безмірно меньшого від нас, і так як ми поділеного між ріжними державами, ми повинні собі взяти за зразок і науку, тисячами й десятками тисячів спроваджувати книжки з-за кордону, коли їх нам дома не дають; розкидати їх по всіх хатах, не боячись кар, не вважаючи на переслідування, і замість тих, що в боротьбі знесилились, виставляти все нові й нові карти борців. До механічного й несвідомого опору

ми повинні долучити й свідому діяльність у певному напрямі. Будьмо певні, що гора до нас не піде, коли ми не рушимо самі її назустріч, і що вареник у рот не впаде, як ми по його не простягнемо руки. Коли ми затямимо собі сю просту і, здавало ся-б, зовсім не мудру істину, то тоді не то теперішнього Х, що силкується нас зламати, на те не вистарчить, а й ніякої взагалі сили людської. „Боріте ся — поборете“, встало нам у памяти бадьоре слово Шевченка. Не забуваймо сього слова, тай Литвинів не спускаймо з очий, з думки, а головно, з праці — то й наше теперішнє, цілком реальне залізне кільце станеть ся порожнім фантомом, поки й зовсім не ровскочить ся...

С. Є—мов.

Картка з історії польсько-литовсько-українських відносин.

На сторінках Літературно-Наукового Вістника вже згадувано про польсько-литовсько-українську читальню в Берні (Швейцарії). Не вважаючи на те, що в Берні не багато Поляків і лише кілька Українців та Литвинів, загальні течії життя сих народів охоплюють і їх, повтаряючи в мініятурі суспільне життя самих країн, і був час коли сї течії відбилися тут у цікавій формі польсько-литовсько-української читальні. Сполученє сих імен уже не нове: була не що давно в Америці якась така спілка, існує тепер у Фрібурзі (Швайц.) польсько-литовська читальня; тим то думаю, що не від речі було-б познайомити суспільство в історію Бернської П. Л. У. читальні.

Читальню сю засновано в початку 1899/900 академічного року. До того часу в Берні існувала польська читальня *Koła Polskiego*. Українці-ж, Литвини та поступові Поляки, які що-йно поприїздили в Берн, не мали своїх читалень (їх усіх було дуже мало) і поступовці охоче згодились на пропозицію Українців та Литвинів — заснувати спільну читальню.

Зразу до читальні вписалось коло 20 Поляків (з них коловців 4—5 чоловіка), 3 Українці і 1 Литвин.

По статуту сеї читальні членом її міг бути кождий Поляк, Литвин і Українець, який признає постулат незалежности Польщи, Литви й України (§§. 1, 4). Через підкресленє постулату незалежности Литви й України Полякам, прихильникам народовой демократії, її параграфи не сподобались, бо вони й доси снять про

Польщу „від моря до моря“, про Польщу в історичних межах. Але їх була меншість, тому ці §§ прийнято.

По статуту всі нації мали, розуміється, однакові права, і кожда за свої гроші мала передплачувати видання в рідній мові (§. 6. увага 2), а уряд читальні мав в офіційних зносинах з її членами вживати всі три мови (§. 8); фактично-ж Поляки і Литвини вживали польської (бо Поляки не вміли ані литовської, ані української), Українці-ж уживали української.

Та що Литовців і Українців було не багато, то вони згодились поки що давати гроші лише на льокаль, а часописі і журнали для себе пренумерувати окремо, гуртком.

На другий рік до читальні вписалось ще кілька Поляків з народової демократії, так що тепер поступовців була в читальні меншість і їм приходилось боротись з П. народовцями, коли хотіли пренумерувати поступові видання. Поступовців підтримували Литвини й Українці.

Сполучена читальня існувала не довго: в початку 1901/902 академічного року вона розв'язалась. Приводом до цього були події на львівському університеті 1901 року.

Скликано було зібранє членів читальні, щоб обговорити, як висловити спочутє сецесіоністам. На цьому зібраню після відчиту одного Українця про львівські події багато промовляли поступовці і в промовах своїх рішучо і з запалом ганьбили львівський сенат, професорів і польських шовіністичних студентів, які ґрунують ся коло Czytelni Akademickiej.

Поступовці подали проєкт ухвали прихильної до сецесіоністів. Народовці подали другий проєкт (Українці відмовили подавати проєкт, бо бажали пізнати думки Поляків що до львівських подій) противний проєктові поступовців, у яким зазначили, що нічого не мають проти українського університету, але на утраквізацію львівського університету не згоджують ся; ганьбили українських студентів за їх поведженє з професорами-Поляками і висловили спочутє членам Czytelni Akademickiej.

Народових демократів була більшість, то й прийнято їх ухвалу (Українці і Литовці не голосували). Тоді поступові Поляки, Українці й Литовці зголосили *votum separatum* і виступили в читальні (за ввійком одного Поляка).

Не вважаючи на те, що всі вони виступили не яко поодинокі особи, а як члени товариств і домагались викреслення з назви чи-

тальні слів „литовсько-українська“, народів демократи не змінили назви читальні і вона лишилась „П. Л. У.“, хоч там не було тепер жадного Українця ані Литовця і жадних видань крім польських.

Українці по якімсь часі заснували свою окрему читальню, до якої належать тепер кілька чоловік в Женеві, Цюриху і Берні, і між ними є й не-Українці.

Протягом літнього семестру 1902 р. до „П. Л. У.“ читальні належали самі народів демократи, а в початку 1902/3 академічного року до неї знов вписалось кілька Литвинів і поступових Поляків, маючи на меті реформувати читальню в поступовім дусі. Але що народів демократів була більшість, се їм не вдалось, і читальня незабаром розв'язалась знов.

На сей раз приводом було ось що. Д. 27 грудня 1902 року на загальному вічу „Związku Postępowej Młodzieży Polskiej“ і „Zjednoczenia Towarzystw Młodzieży Polskiej zagranicą“ (молодіжи націоналістичної), яке відбулось у Цюриху, між иньшими питаннями порушено питання національне.

З приводу сього питання член Бернської „П. Л. У.“ читальні (член Zjednoczenia) М. висловив дуже цікаві погляди на українське і литовське питання. На його думку не має просто Українців і просто Литовців, а існують лише Українці-Поляки і Литовці-Поляки.

Литовці й Українці висловили свій протест проти таких ідей. Подаємо тут зміст обох заяв.

„Ми, нижше підписані Литвини рішуче домагаємось викреслення з назви „П. Л. У.“ читальні слова „литовська“, бо в засаді не згоджуємось з назвою яких-будь закладів польсько-литовськими, підкреслюючи сим своє змагане до політичної незалежності Литви (етнографічної). Згідно з сим ми готові залишитись надзвичайними членами читальні, коли в її статуті буде такий параграф: „Членами надзвичайними, без права голосу, платними можуть бути всі ті, що належать до пригноблених націй, які домагають ся політичної незалежності своєї країни“. 1903. Січень. (З чотирьох Литвинів протест сей підписали три.)

Иньшої, радикальнійшої заяви вони не подали, з огляду на склад тодішнього уряду читальні, який ніколи не згодив ся-б прийняти до читальні кого будь належного до пануючої нації (в певнім разі до російської), не зважаючи на його політичні переконання.

Д. 17 січня 1903 року надіслали в читальню свій протест Українці:

„Урядови польської читальні в Берні.

З огляду на те, що Українці ще позаторік, після певного відношення до українського національного питання тієї польської партії, під зарядом якої тепер є читальня, виступили з „П. Л. У.“, ми Бернські Українці протестуємо проти довільної назви цієї читальні „українською“ і домагаємось викреслення цієї назви, бо вважаємо неможливим мати що-небудь спільного з людьми, які так відносять ся до національного українського питання і так своєрідно розуміють незалежність України.“ (Підписало шість душ).

В справі сих протестів Поляки скликали 17 січня 1903 року надзвичайне зібранє, на якому знов більшістю 11 голосів проти 3 (6 не голосувало) відмовили змінити назву читальні.

Українцям, які не мали права, як неналежні до читальні, бути на зібраню, відповіли листовно (в польській мові, хоч заяву подано в українській) ось що: „Шановні колеги! В відповідь на надісланий нам протест маємо честь закомунікувати ось що: Зваживши, що § 1. статуту нашої читальні має гаслом усіх її членів визнанє незалежности Польщі, Литви й України; зваживши далі, що назва читальні виражає лише змаганє і погляди членів її, і ні до чого не зобов'язує Українців, які стоять по-за нею, зібранє П. Л. У. читальні дня 17 січня постановило назви тої не змінити. Проти сеї ухвали голосували колеги (написано 3 ймення, які з певних причин ми не можемо навести). З поважанєм заряд П. Л. У. читальні в Берні.“

Литовці після сього зібрання знов подали Полякам заяву (в польській мові, бо вважали тепер читальню лише польською, а попередню заяву подано в польській і литовській мові), під якою підписались два Литовці. Подаємо зміст тої заяви:

„Зваживши, що більшість польської суспільности вважає Литву невідлучною частию Польщі і вороже відносить ся до змагання Литвинів до цілковитої неспідлеглости і відрубности Литви (етнографічної); зваживши, що таке вороже становище виявляєть ся і в діланню польських політичних партій („Narodowa Demokracja“, по часті „П. П. С.“ etc.) які стоять на чолі польського руху; зваживши, що на таких становищі стоїть і більшість членів читальні польської в Берні, яка називає себе „П. Л. У.“; зваживши,

що та читальня не передплачує жадного литовського анї українського видання і що до неї не належить жаден Українець; зваживши, що наше і Українців домагане зміни назви читальні було відхилене більшістю голосів (11 проти 3, 6 не голосувало); зваживши зрештою, що більшість членів так званої „П. Л. У.“ читальні шовіністично відносить ся до иньших національностей, — ми, нижше підписані Литвини не можемо на далі залишити ся в такій читальні і просимо викреслити нас із числа її членів.“

Після сеї заяви Литовці знов виступили в читальні.

Тепер у Берні існують окремо три читальні: польська, литовська й українська. Але польська і до сього дня зветь ся „П. Л. У.“

М. В.

Теорія електронів.

Виклад проф. Г. Кайзера.¹⁾

...А тепер хочу навіязати до слів цїсаря, що 20-ий вік належить до наук природописних. І наколи захитанє давних понять, нові ідеї та численні ріжниці поглядів є признаками сьвіжого житя та віщуванєм нових богатих результатів, то вже перші роки нового столїтя потвердили згадані слова цїсаря.

Через нову теорію електронів настав чималий рух у широких природописних кругах. А хоч тут ще много неясного, хоч многі перші поясненя показались хибними, та хоч ще много в того, що ми вважаємо за слушне або імовірне, може серед борби гадок та дальших дослїдів не остояти ся, то однак питання ті такі інтересні, а вислїди ідуть так далеко, що я попробую подати вам бодай побіжний начерк сеї теорії. При тім не укриваю, що при далеко йдучих основах, на яких я мушу оперти ся, та з причини неможливости експериментованя перед вами можу лиш побіжно розвязати мою задачу, за що з гори прошу вибаченя.

Вислїди фізикальні вискакують лиш дуже рідко, як Палляда Алена, готові з голови одного чоловіка. Вони звичайно розвивали ся з невеликих початків помалу, звільна через спільну працю мно-

---

¹⁾ Сей інтересний виклад читав Г. Кайзер, звісний професор фізики на університеті в Бонні, в день уродин цїсаря Вільгельма II дня 27 січня 1903 р. Ст. 1—8 сього викладу лишаю неперекладеними, бо вони порушують kwestию відносин цїсаря до університету, отже справу, що безпосередно не вяже ся з самим предметом викладу. (Перек.)

гих, ідучи вперед та вертаючи взад, аж врешті прийде чоловік, що сполучить зібраний досвід зі своїм та знайде правдиве слово, що посуне нас добрий кусень наперед. І тому-то й я мушу для нашої квестії вернутись о яких 50 літ взад, і то до Бони. Тоді розсліджував тут Пліккер перехід електричності через гази. Його роботу уможливила ся обставина, що як раз тоді жив тут (т. є в Бони) дуже здібний та зручний оптик, Гайслер, що в тім часі винайшов воздушну ртутну помпу. Наколи передше тиснене газу можна було при помочи звичайної воздушної помпи обнизити на $\frac{1}{500}$ часть атмосфери,¹⁾ то при помочи нової помпи можна його було обнизити на $\frac{1}{10000}$ часть. В так сильно розріджених газах, що очевидно були замкнені в скляній рурі, виступали при переході через них електричності пові явища, які Гітторф, співробітник Пліккера, студіював довгі літа. Наколи при середних тисненнях ціла маса газу в рурці світить (при переході електричності), то при дуже малих тисненнях світло зовсім устає. Та про те ток електричний переходить ще через рурку в виді незримих лучів, які через се можна пізнати, що стіну скляну, де лиш її трафлять, спонукують до сильного свічення. Такі тіла, що не розгріваючись світять самі під впливом падучих лучів, називаємо тілами флюоризуючими, а явище флюорисценцією. Така флюоризуюча пляма виступає все напроти відємного кінця рурки, катода,²⁾ отже лучі виходять від неї; тому-то лучі ті назвав Гітторф катодальними.

Опісля займав ся тими лучами дуже докладно англійський хемік Крукс; він знайшов, що ті лучі не лиш викликають флюорисценцію, але також цілий ряд ще иньших прояв, пр. тепло, порушають легкі предмети, наколи їх трафляють і т. и. Він був сеї гадки, що в просторах дуже розріджених — а доходив він до роз-

¹⁾ Тиснене атмосфери, се тиснене, яким тисне ціла окружаюча нас атмосфера; в звичайних умовах тиснене се над поземом моря в температурі 0° рівнає ся тягарови стовпа ртуті, високого на 760 mm, т. є тиснене на 1 cm² вносить троха більше, як 1 kg. В начинях замкнених тиснене се можна зменьшити через розріджене воздуха при помочи воздушної помпи. (Перекл.)

²⁾ Місце, де ток електричний входить до рурки, називаємо бігуном додатним (анодом); місце, куди виходить, бігуном відємним (катодом); ток іде в рурці через газ від аноди до катода, лучі невидимі (катодальні) йдуть в напрямі противнім. До викликаня відповідних прояв бере ся рурки виповнені розрідженим воздухом. (Перекл.)

ріджень з тисненням мільйонної частини атмосфери — матерія знаходить ся в особливим стані, який він назвав четвертим станом скуплення, коли перед тим звісні лиш були три: стан цїпкий, плинний та газований. Очевидно через введене нової назви справа сама ще не вияснила ся.¹⁾

Довгі десятки літ експериментовано далі з лучами катодальними; численні дивні і гарні прояви оглядали різні обсерватори, але до зрозуміння тих прояв було так само далеко, як в початку; тому-то й інтерес для тих явищ почав слабнути. Та в тім вийшов новий імпульс з Бонн від Герца, що на жаль не дожив далеко йдучих наслідків своїх обсервацій.²⁾ Він знайшов, що лучі катодальні, відмінно від усіх до тепер звісних родів лучів, можуть переходити через тонкі верстви металічні. Тому-то поставив він собі питанє, чи не було-б можливо випустити лучі катодальні, яких існуванє до тепер звісне було лише в розріджених рурках, також на зверх у простір виповнений воздухом. Він спонукав тодішнього свого асистента Ленарда до зробленя відповідних проб. В рурці, в місці, де від середини трафляли лучі катодальні, зроблено маленький отвір і заклеєно його алюмінієвою бляхою; сим способом можна було випорожнити середину і витворити лучі катодальні. Показало ся, що вони дійсно виходять через се алюмінієве віконце і можуть існувати в зверхнім воздусі. Очевидно не видко їх поза руркою, так само, як не видко їх в рурці, але за се можна було розпізнати їх діланє: наколи в їх дорозі уміщено субстанції, здібні до флюорисценції, то вони свїтили, плити фотографічні чорніли, навіть коли були обложені алюмінієм або чорним папером і т. д.

Много між вами пригадає собі подібні діланя лучів Рентгена. В дійсности ті два роди лучів що найменше близько споріднені. Рентген відкрив, повтаряючи досьвіди Ленарда, що згадані діланя виступають не лише перед віконцем, але і перед стіною скляною, так що в усіх місць скляної стїни, де лише від середини трафляють катодальні лучі, виходять на зверх лучі з майже

¹⁾ Гіпотеза Крукса, звісного хеміка-спїритиста, стрїнулася з сильною критикою, між иньшими з критикою нашого земляка проф. Пулжя. (Перекл.)

²⁾ Гайнріх Герц, проф. фізики в Бонн, своїм відкритєм дргань та филь електричних творить епоху в науці; на жаль і велику страту для науки він передчасно помер. Його наслідником у Бонн став Кайзер. (Перекл.)

ідентичними прикметами, які він назвав лучами X, а інші лучами Рентгена. Ще й доси не знаємо, чи між обома тими родами лучів існує якась засаднича різниця, бо майже всі їх діланя однакові. Одно з тих ділань мушу тут ще піднести, а се спроможність робити воздух добрим провідником електричності. Воздух при тисненю атмосферичнім є звичайно злим провідником електричності, ізолятором, а се можна пізнати по тім, що наряджене (електричністю) тіло окружене воздухом остає нарядженим. Наколи однак через сей воздух пустимо лучі катодальні або Рентгена, то він стає добрим провідником, а тіло розряджує ся (виладовує).¹⁾

Справа виясненя тих прояв та справа істоти лучів катодальних ставала через нові відкриття що раз то більше пекучою. А що сі лучі очевидно стоять в близькій звязи з електричними токами в розрідженій рурці, то насувало ся мимохіть порівнанє з токами електричними в течах, яких закони ще в половині минушого столїтя ясно виложив Фарадей. Позвольте, що я в кількох словах пригадаю ті закони. Фарадей знайшов, що коли ток іде через теч, то він її все хемічно розкладає, електролізує. Продукти розкладу, т. з. йони, мандрують разом з електричним током до обох кінців його дороги і там на бігунах або електродах виділяють ся. Фарадеви вдалось показати, що наколи означена скількість електричності переплила через теч, то виділила ся також точно означена скількість йонів, і насувала ся конклюдія, що йони самі переносять електричність. Наколи будемо брати різні кваси, то все знайдемо, що водень мандрує від додатного до відємного бігуна, а далі побачимо, що який будь візьмемо квас, усе рівній скількості переплившої електричності відповідає рівна скількість виділеного водня. Звідси заключаємо разом з Гельмгольцом не лише, що атоми водня є двигачами додатної електричності, але також, що кожний такий двигач переносить рівну скількість електричності. Ту скількість, яку переносить кожний атом водня, можемо вважати одиницею скількості електричності, атомом електричності, і сю скількість названо електроном. Не трудно змірити, скілько електричності переносить означена скількість йонів водня. Звідси можемо обчислити величину одного електрона або також стосунок величини електрона до маси m атому водня, що переносить сей електрон.

¹⁾ Сю прикмету висловляємо так: лучі катодальні і Рентгена йонізують воздух. (Перекл.)

Так само думано в першу, що при розрядженю через гази виступає також якийсь рід електролізи, що лучі катодальні є током дробин, йонів, наряджених електричністю і то відемною, бо виходять з відемного бігуна. Одначе з огляду на давнійший досьвід Герца видавав ся сей погляд хибним: частинку наряджену відемно відпихає тіло наряджене відемно, за се притягає її тіло наряджене додатно. Наколи отже лучі катодальні є громадою відемно наряджених частинок, то мусять дізнати відклоненя, наколи їх пропустимо між дві плити, в яких одна сильно наряджена додатно, друга відемно. Коли отже умістимо дві такі рівнобіжні плитки в розрідженій рурці, так що лучі мусять переходити між ними, то вони мусять би в тій хвилі, коли плитки нарядимо зо вні, дізнати відклоненя; пізнали би ми се в той спосіб, що флюоризуюча плямка, яка повстає через удар лучів о скляну стіну, пересунулась би. При того рода досьвіді не знайшов Герц ніякого відклоненя, і здавало ся, що повисший погляд хибний.

Аж далеко пізнійше виказав Томзен, фізик в Кембріджа, що тут заходила помилка: тому що перші лучі катодальні, що йдуть між плитками, роблять в газів добрі провідники, то плитки виладовують ся зараз, лучі йдуть в дійсности між двома ненарядженими плитками і не може наступити ніяке відклоненя. Томзен показав, що можна досьвід так урядити, що наступить відклоненя і то в сторону додатної плитки, і тим робом виказав, що маємо тут дійсно діло з громадою частинок наряджених відемно.

Тепер прийшло з черги завдане розслідити, що се за частинки: чи такі йони, як ті, що ми пізнали їх при електролізі, чи може що иньшого? З незвичайною енергією і рідкою експериментальною зручністю розсліджували сю квестію Томзен і його ученики, й їм завдячуємо велику часть розвязки сеї квестії.

Наколи лучі катодальні є йонами, то мусяло-б приміром для них відношеня $\frac{e}{m}$ бути таке саме, як при електролізі. Те відношеня можна одначе обчислити із згаданого відклоненя флюоризуючої плямки. Воно є власне — наколи знаємо наряд відклонюючих плиток — тим більше, чим більша скількість електричності e , яку плитки притягають згл. відпихають. Але та скількість електричності e знаходить ся на тяжкій матеріальній частинці m ; частинка та безвладна т. є., змагає порушатись по дорозі, яку раз розпочала. Матерія висить на частинці електричності як тягар з олова і перешкаджає їй у змаганю до збоченя (відклоненя). Чим більша

маса m , тим менше буде (при даній силі притягання плиток) відклоненє — можна проте показати, що відклоненє є пропорціональне до відношеня $\frac{e}{m}$, отже можна се відношенє обчислити, наколи зміримо відклоненє.

Досліди Томзена в тій квестії дали два цікаві результати: 1. Наколи робимо досьвіди в воднем, то $\frac{e}{m}$ не має тої самої вартости, яка виходить для йонів водня при електролізі, але є яких 1500 разів більше. 2. Наколи візьмемо які будь иньші гази, то знайдемо все одну і ту саму вартість для $\frac{e}{m}$, отже зовсім відмінно як при електролізі, де вправді є однаке для всяких одновартних йонів, але m ріжне залежно від атомового тягару ужитого елементу. Мусимо проте прийняти, що в лучах катодальних частинки проводячі електричність усе ті самі, без огляду на газ, який ми случайно вибрали.

Перший вислід показав проте, що для частинок катодальних, які Томзен назвав „корпускулами“, відношенє $\frac{e}{m}$ є яких 1500 разів більше, як для йону водня. Се може походити звідси, що або для корпускулів e далеко більше, як для йонів, або що m далеко менше. Рішенє між тими двома евентуальностями видавалось незвичайно тяжким; однаке через дотепно видумані досьвіди удало ся вимірити для лучів катодальних окремо e , а окремо m ; показало ся, що e ідентичне з вартістю йонів, т. з. що кождий корпускул двигає один електрон. З сього відразу слідує, що важка маса кожного корпускула мусить виносити $\frac{1}{1500}$ часть маси одного атому водня.

Се був незвичайно цікавий та важний вислід. Після науки хемії мав бути атом найлекшого елементу, водня, найменьшою кількістю маси спроможною існувати. Тепер бачимо, що ту масу можемо ще ділити на 1500 частий; а наколи візьмемо під увагу ще другий вислід, що $\frac{e}{m}$ має для всіх газів ту саму вартість, що також m усе ідентичне, то звідси слідує, що розпад усіх атомів газових дає нам частинки рівно великі. Що-ж може бути ближше, як заложене, що вони також однородні?

Хемія вчить власне, що існує багато, яких 80 до 90 елементів, т. є. ріжних матерій, яких не можемо розложити на простійші складники або перемінити одні на другі. Але з другого боку вчить історія хемії, що давнійше уважано деякі матерії за елементи, які опісля при ужитю ліпших средств, а то через застосованє висших температур удало ся розложити. Чому-ж би отже і всі наші

елементи не дали розложити ся дальше? Чи може наша хемія не є лише хемією температур, які можемо осягнути? Наколи би ми замість 4000⁰, що ними розпоряджаємо в електричній печі, потрапили осягнути 10000⁰, то може би многі або й усі елементи ще дальше розпали ся ще на меньшу скількість основних матерій? А що природа все працює найпростійшими средствами, то очевидно льогічно найбільше вдоволяє гадка, що існує лиш один одинокий рід матерії, яка через ріжні стани уґрупованя та конденсації представляє нам ріжні елементи. Таке заложене, звісне під назвою гіпотези Пру (Proust), займало вже від давна спекулятивних хеміків, а набрало воно великої ваги, коли пізнано, що тягарі атомові хемічних елементів стоять в означеній звязи.¹⁾

Коли отже Томзен знайшов, що корпускули всіх газів мають таку саму маленьку масу, то насував ся сам в себе погляд, що в них маємо діло з праатомами матерії, та що в лучах катодальних знайшли ми в кінці так довго шуканий матеріал наших елементів та вселенної. Такий праатом матерії, наряджений атомом електричності, названо електрон ом; назва „корпускул“ не прийняла ся.

Наколи сим робом у лучах катодальних віднайдено електрони, показало ся в невдовзі, що вони майже всюди повстають та є присутні, що вони в части відграють важну ролю в господарці природи і можуть викликувати найцікавіші прояви. З огляду на короткий час можу обговорити лише коротко деякі з тих прояв. Згадаю вперед про одно спостережене в аналізи спектральної Земан²⁾ знайшов, за чим надармо шукав Фарадей, що дуговини (спектра) газів дізнають зміни під впливом сил магнетичних. Се спостережене дало на основі теорії Льюренца вияснити ся в сей спосіб, що лінії дуговинні повстають через рух електронів, а далі показало ся, що електрони всіх хемічних елементів ідентичні між собою та й ідентичні з електронами лучів катодальних. Можна собі проте після Рунґе представити атом якогось елементу в виді планетарної системи: в середині маємо велике додатно наряджене

¹⁾ Се була так зв. періодична система Л. Маєра та Менделєєва, після якої всі елементи дадут ся уложити в групи залежно від атомового тягару. (Перекл.)

²⁾ Фізик нідерландський; описане явище носить у фізиці назву „феномен Земана“. (Перекл.)

ядро, сонце системи, що творить годовну масу атому і що до величини різне залежно від елементу. Довкола нього кружить певне число електронів, планет, рівних що до величини і рівно сильно наряджених відємно. Через свій рух по еліптичних дорогах довкола ядра витворюють вони в етері сьвітлянім, що все виповняє, електромагнетні філії, які ми помічаємо яко сьвітло, яко лінії дуговинні. Ті бувають різні залежно від елементу, хоч електрони, що їх витворюють, є у всіх елементів ідентичні, а се тому, що тіла центральні і сили, що з них виходять, а через се й рухи електронів, є у різних елементів різні. Мова тут про планетарні системи дуже малої величини: їх змістить ся в наперстку стілько, що на означене їх треба би числа з більше як 20 цифрами.

Що діланє лучів Рентгена в дійсности ідентичне з діланєм лучів катодальних, се ми вже бачили; діланє обох тих родів лучів приписуємо електронам, отже спроможність викликувати флюорисценцію, чорнити фотографічні плити, переходити крізь непрозорі тіла, робити з воздуха та иньших газів провідники і через се владувувати наелектризовані тіла.

Вскорі знайдено, що й сьвітло о коротких філях, т. зв. позафіолетове сьвітло,¹⁾ має спроможність витворювати електрони. Тому-то в нашім ввоздусі находять ся все під впливом промінюваня сонця електрони, які впрочім під впливом вохкости воздушної, що на них кондензує ся, їх обтяжає і тягне до землі, все знов уступають. Може на тім процесі полягає все істнующий стан електричний нашої атмосфери, що при нагоді бурь проявляєсь і нефізикам.

¹⁾ Як відомо, сьвітло сонця, се лише дроганя т. зв. сьвітляного етеру; між ними є скоріші і помалійші, або — як кажемо — є дроганя о коротких і довгих філях. З поміж тих дрогань лише часть творить в нашім оці вражінє сьвітла, а власне лучі, що мають 400 до 800 білїонів дрогань на секунду. Вони то творять дуговину, наколи сонїчне сьвітло перейде крізь т. зв. призмат або крізь краплю води, що обнимає сїм красок від червоної до фіолетової. Лучі з дроганями повільїйшими як 400 білїонів невидні для нашого ока, але за се вони витворюють вражінє тепла; є се т. зв. лучі тепляні або позачервої. Лучі з дроганями скорїйшими як 800 білїонів також невидні, але за се вони є причиною різних прояв хемїчних; вони то мають велике значінє пр. в фотографії — се лучі хемїчні або позафіолетові. Наколи сьвітло сонця розложене через призмат дає тяглу дуговину, зложену з сїмох красок, то сьвітло горючих пар металїчних та газів, пущене крізь призмат, дає дуговину зложену з певного числа яєних лінійок, яких положенє та краска характеризує поодинокі елементи. (Перекл.)

З другого боку знайдено, що в замкнених просторах, а іменно в глибоких пивницях, воздух містить у собі численні електрони, і, хоч і як се сьмішно може звучати, поуставлювано там лапки, аби їх ловити: як мухи йдуть по солодкій трутці і там остають, так ідуть електрони до дрота електрично нарядженого; наколи дріт сей обтерти кусником шкіри, то електрони в часті остають на ній і сей кусник є пр. в силі почорнити фотографічну плиту.

Найцікавішим одначе жерелом для електронів є лучивочинні субстанції, яких відкритє завдячуємо Беккерелеви в Парижі. До субстанцій флюоризуючих належать сполуки урану -- що уранове скло має ту прикмету, було давно звісне. Беккерель, що при експериментах в лучах Рентгена уживав уранових солей, напав на гадку спробувати, чи від самих тих солей не виходять лучі, що чорнили-б, як лучі Рентгена, фотографічні плити. І дійсно проба вдала ся: наколи в темноті положимо на фотографічну плиту, овинену в чорний папір, кавалок урану або його сіль, то плита почорніє. Сим робом відкрито т. зв. лучі уранові або Беккереля. І крок за кроком можна було показати, що вони мають майже всі прикмети лучів катодальних: вони спроваджують флюорисценцію, чорнять фотографічні плити, відклоняють ся під впливом плит наелектризованих та магнетів, переходять крізь непрозорі тіла, замінюють воздух на добрий провідник та розряджують (виладовують) наряджені тіла. Вони висилають отже електрони. Вскорі опісля знайшли ся і у многих иньших субстанцій, як олово, візмут, тор і т. п. сліди подібного діланя. Діланє було, що правда, дуже слабе, але вскорі удалось його скріпити; показалось, що условиною тих явищ є новий хемічний елемент, який лиш в маленьких скількостях виступає в тих тілах, а подруже швайцарське, паньство Карі,¹⁾ потрафили його скондензувати. Вони назвали його радієм. Нині ще не звісно, чи в усіх тих випадках знаходить ся все троха радія, чи може иньші ще незвісні елементи викликають подібні діланя; принято істнованє ще двох таких елементів, польону й актіну, але се ще непевне. Всі ті субстанції називаємо лучивочинними.

Сконцентрований, майже чистий радій показує дуже дивні прикмети: він сьвітить стало в темноті, мов комашка сьв. Івана; під його впливом сьвітять усі флюоризуючі тіла, що знаходять ся в його

¹⁾ Паві Карі властиво з походження Полька, Склодовска. (Черекл.)

сусідстві; плита фотографічна, зближена до нього, чорніє; також виступають інші хемічні діланя, пр. звичайна сіль прибирає гарну синю краску, спричинену виділенем хльору. В просторі, де знаходиться більша скількість радія, не можна нарядити ніякого тіла електрично, бо цілий воздух стає (під впливом радія) добрим провідником. Його діланє на шкіру — так як в далеко слабшій мірі лучів Рентгена — дуже енергічне; наколи носити дещо радія, (звичайно замкненого в рурочці шклянній) в кишені, то можна бути певним, що на місці на тілі, яке знаходиться під нею, виступить дуже сильно, тяжке до загоєня, запалєнє. Вкінці треба згадати, що інші тіла, виставлені на діланє тіл лучивочинних, самі на якийсь час стають лучивочинними. Очевидно в них і на них задержують ся поодинокі електрони і аж звільна з них виділюють ся.

Отся чудова субстанція на жаль дуже дорога тому, що її тяжко виділити — грам коштує 8000 марок — насуває фізикови тяжкі завданя. Радій безпереривно працює, пр. коли чорнить фотографічні плити. Тимчасом основний закон фізики та всіх природничих наук учить, що праця не може бути сотворена з нічого. Звідки-ж отже бере ся праця, яку робить радій, хоч на повір не зміняє ся? Чи може він від відвічних часів має такий надмір електронів, що може їх довгі часи вислати, а через се не вичерпує ся? В такім разі мусіло би прецінь колись устати діланє, а в часі діланя мусіла-б вага радія ся зменьшати. І дійсно після дослідів Гайдвайлера має наступати зменьшенє тягару, хоч дуже невелике.¹⁾ Можемо собі також уявити ще інші процеси в радії, як пр. молекулярні переміни положень, та все одначе з огляду на велику скількість роботи, яку може виконати радій, заходить велика трудність для поясненя сеї справи.

Ми бачили, що Томзен витягнув конклюдзію, що корпускули або електрони, се комбінація електричності і важкої матерії. Сю послідну прийняв він тому, бо електрони безвладні, т. є. мають змаганє іти незміненою простою дорогою від катода до напроти положеної скляної стіни. Через ту безвладність вони не летять просто до наелектризованих плит, про які ми згадували, але лише

¹⁾ 5 грамів радія тратить після Гайдвайлера 0.02 mg на вазі в протягу 24 годни. (Перекл.)

троха відклонюють ся з своєї дороги. А що безвладність є звісною прикметою матерії, а електричність майже її не має, тому-то за-ключав Томзон, що в електронах мусить бути присутна матерія. Та однак дуже скоро повстали сумніви що до правдивости сего за-ключеня: сказано, що безвладність електронів може бути лише по-зірна. Одна частинка електричності не могла би показати ся без-владною, але впрот мусіла би полетіти до додатно наелектризова-ної плити. Та тут маємо діло з цілою громадою рухливих наря-джених частинок, а прецінь добре звісно, що такі частинки вза-їмно на себе ділають, і то, як каже фізик, електростатично і елек-тродинамічно. Теорія показує, що діланя ті як раз такі, як коли би частинки були безвладні. Явище відклоненя не приневолює нас отже, як думав Томзон, добачувати в електроні матерію, але ми можемо його вважати чистою частинкою електричності.

Рішене між тими двома можливостями було конче пожадане; і воно видавалось можливим, бо теорія показала, що при великих скоростях електронів мнима безвладність заховує ся инакше, як дійсна, що вона не є постійна, але залежна від скорости. Нові до-свідки проф. Кауфмана показали, що се послідне дійсно заходить, що безвладність є змінна в спосіб, якого жадає теорія, і ми мусимо з того заключати, що електрони є нічим иньшим, як лише певною скількістю електричності. Через се часть описаних явищ стає лекше зрозуміла: ми не дивуємо ся, що електрони всіх елементів ідентичні, що різні в горі описані роди лучів переходять через непрозорі тіла, і т. и. Так дуже потягаюча гіпотеза про винахід праатомів є хибна.

Як бачимо, прояви тратять через се велику часть свого ін-тересу. Але за се дістаємо велике відшкодованє через питаня і за-ключеня, що вяжуть ся з тим новим поглядом. Заложенє, що елек-трони се лиш електричність, не таке просте. Вперед містить зга-дана теорія про величину позірної безвладности гіпотези, яких правдивість можна оспорювати, так що чисельна згода між досві-дом і рахунком не є ще повним доказом про правдивість сего за-ложеня. Та кромі сего насуває ся зараз отся увага: пояснене лучів катодальних при помочи електронів, яко відємних частинок електричності, не представляє ніякої трудности, бо ми прецінь впроваджуємо зо вні до рурки постійно електричність.

Але звідки беруться в радії, тілі неелектричним, такі маси відємної електричності, яку він безперервно викидає? Ми вправді знаємо, що кожне неелектричне тіло містить у собі величезні рівно великі скількості додатної і відємної електричності, які з причини своїх прямопротивних ділань на зверх неутралізують себе, так що тіло видаєся неелектричним; ми знаємо, що обі електричності можемо від себе відділити, і пр. забрати тілу його відємну електричність. Але тоді остає відповідна скількість додатної електричності свободна і тіло стає додатно електричне.

Наколи отже радії викидаючи електрони безперервно тратять електричність відємну, то куди діваєся відповідна електричність додатна? І як тоді дасться витолкувати сей досвід Гайдвайлєра, що радії через проміньованє тратять на тягарі, коли електричність не має тягару? Чи вкінці електрони не стоять в якимсь відношеню до важкої матерії? Чи може матерія не є вкінці нічим иньшим, як лише скондензованою електричністю, і в відповідних обставинах може знов перетворити ся на неї?

З усіх сторін підносять ся того рода питаия, а кожда відповідь, що розв'язує одну трудність, викликає нові. Але я не хочу вас ними трудити довше, а вдоволю ся коротким представлєнем становища певної частини дослідників в тій царині. На їх погляд атоми наших елементів дійсно збудовані зовсім з електронів; тіло центральне, про яке я в горі говорив, представляючи атоми в виді планетарної системи, складаєся так само, як і його планети, лише з електричності, а ріжнить ся лиш тим від планет, що в нїм електричність згущена.

Та через се стаємо перед дуже важним і дуже тяжким питаєм: що таке електричність? Фізик відповідає, що се етер сьвітляний, або докладнїйше: етер сьвітляний в певнім стані. Що се за стан, сего не знаємо; можна думати про згущенє і розрідженє, або про якийсь спеціальний рід руху пр. оборот, або щось иньшого. Наколи в якимсь місці в просторі всюди присутний сьвітляний етер перейде в сей стан, то з сего місця виходять сили, а ми се опикуємо словами, що в тїм місці знаходить ся електричність. І з такої електричності збудовані атоми.

Наука вступила сим робом на цікаву дорогу, що її довела до зовсім несподіваної ціли. В минулих віках, коли то фізикальні закони видумувано більше при бюрку, як відкривано в лабораторіях, коли то думано, що поясненє можна усягнути виключно через працю

духа, а не через експеримент і ще раз через експеримент, так що аж при самих кінці слідує праця духа, що їх зв'язує в цілість, люди були готові приймати до пояснення незрозумілих явищ якусь тайну матерію, в роді якоїсь течії, що не підлягала тяжесті. Вкінці впроваджено більше як пів тузика таких матерій, а найважнішою з них був світляний етер. Він виповняє цілу вселенну, проникає все; рухи філясті в ній викликають в нашій оці вражінє світла. Праці минушого століття вдалося усунути одну не другій з тих матерій як неіснуючу та непотрібну. Та коли вкінці завдяки працям Фарадея, Мексуеля та Герца показалися і спеціальні електричні флюїда непотрібними, бо їх діляна приписано світляному етерови, тоді остав він яко одинокий неважкий флюїд, та годі було без нього обійти ся при толковань прояв оптичних та електричних. Та мені здає ся, що велике число фізиків надіє ся в глибині душі, що недалекий день, коли і сей послідний флюїд буде усунений, та що покаже ся, що світляний етер лиш розділена матерія, або щось подібне.

І де завела нас дорога, що перед пятьдесяти роками почалась від непозірних дослідів над розрідженими світляними газами в рурках Гайслера? Не світляний етер зістав побитий і усунений, але в борбі він відніє побіду. За се те, що видавалось одиноко тривким і певним на землі й у вселенній, та стала точка, в якої, як видавало ся, все иньше дасть ся рядити, т. є. матерія, зістала захитана і заходить сумнів, чи їй взагалі можна приписати окрему екзистенцію.

Так отже осягнули ми єдність у розуміню вселенної, далеко більшу, ніж можна було надіяти ся при мнимім знайденю праматерії. Тепер існує лиш світляний етер, він достатчив будівляного каміня для тіл, він є посередником прояв електричних, добродійного світла і всього иньшого. І та саля і ми самі навіть утворені в світляного етеру, правдиві діти світла — так бодай думає тепер много фізиків.

Берлін, в маю 1903.

Переклав *Др. Вол. Левицький.*

По малярських виставах у Москві.

Одночасовий, щорічний приїзд до Москви з Петербурга двох-трох вистав малярських дає оглядачеві брати до противопоставлення різні напрями штуки й тим справедливійше оцінювати поступові течії російської думки по продукціям малярів. Малярство російське, завдяки не частим пестошам важкої руки цензури, иноді більш має право на назвище тепломіра суспільного настрою, ніж белетристика. Нагадаймо, напр. скільки, підчас студентських закслотів, ми бачили на виставах малярських „Трусів“, що більш, ніж різні відозви й бойовничі поклики, вкликали обурення публіки проти сваволі сучасних інквізиторів-катів двайцятото століття, між тим, як белетристиці годі було тоді й порушувати такі пекучі теми. Стеження розвою штуки у протязі не багатьох навіть років, привчає навіть профана щільно звязувати рух у штуці з загальним рухом суспільства. З погляду на це, треба занотувати, що продукційність біжучого малярського року (а він почав ся в травня минулого) відповідала життю інтелігентної громади російської, як кількістю, так і змістом і через се — не пишна, надто коли пригадати торішні вистави. Є тому й иньша, спеціальна, причина, а саме: торік дві з теперішніх вистав були ювілейні — переносна (передвижная) съвяткувала 30 роковини свого існування, вистава „СПб-ого товариства малярів“ — десяти.

Почнемо з останньої. Петер. товариство, це — *les peintres des salons*, що цурають ся всього неохайного, брудного. У них панують мальовничі крайовиди, кримські та італіянські переважно, голі тіла жіночі, під назвами: псіхей, муз, фортуни і т. п., всякі

natures mortes, барвисті маріни, історичні мотиви, де артисту вільно пишати ся знаттем минулих блискучих строїв, і, хіба випадком якось, промайне малюнок із сучасного життя, тай то тому, що артисту замануло ся змалювати коштовні великопанські меблі, або кольористу одіж, сорокату (завжди сьвяточну, або весільну) „пейзанів“. Напрям цього товариства — „штука для штуки“, краще безідейність, гидке припасовуванне до смаку столичного панства.

Їх техніка цілком відповідає змістови: штрихи рівні, старанно вироблені, кожний прослідок пензля мало не язиком залізаний, кожну стеблинку, або гапличок трохи не за гони видко, наче-б то це не твір живої істоти, а олеографічної друкарні робота. Українським заступником сього товариства є С. Васильківський. З рідних крайовидів сим разом він виставив два ранки, осінній і зимовий, не менш як соті репродукції бо-зна-колишнього первотвору. „Сковородинські псалми“ — нестемениська копія з тогорішньої акварелі (Див. ЛНВ. 1902), „Околиця Харькова“, принадний малюнок села, що впірнув у буйну рослинність вздовж річки в очеретах.

Ще Україну бачимо у „Спецї“ Беркоса, (курний шлях між житами, воли тягнуть візок), та у „Красном пѣтухѣ“ Сергѣева („Червоному когутї“ так звуть иноді Росіяне пожежу). Ефект пожежі нічної на українському селі. От, сливе й усе наше! Годить ся хіба згадати твори небіщиків: Аскеназія — поета жидівського народа та його історії, та дві картини Семирадского „Танок Єгиптянок“ серед гладкої канви римської і „Вакханалії“ (репродукція).

Заким перейду до „переносної вистави“, скажу декілька слів ще про одну виставу, т. зв. „Весняну академічну“. Заступники її — учні, молодь виключно, що пробує ще сил перед ширшою публікою, або самотужки прокладає собі шлях. Перед декількома роками „російську академію штук“ зреформовано: учням, що вже працюють у майстернях, дано можливість самим вибрати собі керманичів та розвивати ся, взагалі, відповідно вдачі й особистому смаку. Здобутком цієї реформи й єсть та жива течія, що цівкою забила на сих „академічних виставах“. Звісно, що завжди траплятимуть ся дитячі, наївні компонування, або невдале малювання корифеїв штуки, а проте на цій виставі, після Спб-ого

товариства, відпочиваєш морально. Шкода, що сям роком до Москви дісталась лише третина її, порівнюючи з Петербургом, де багато картин покупувано.

Один з плідніших й талановитіших артистів наших є тут Євген Столиця, знавець українських степів. Його етюди, пейзажі, часом чудові. В їх багато й повітря, соковитости й почуття. Переважно він пейзажист, хоча раз-у-раз оживлює степ побутовими сценами з українського життя. Сям разом у його панують хлопята. Видко, що артист їх любить і знає.

Другий наш маляр — Розвадовський. На жаль, у Москві можна бачити лише його невеличку картину: „Ситківці, маєток графа Потоцького“ (Київщина). Лишились у Петербурзі: Гуцул, Гуцулка, „Думка“, „У Бескидях“, „Могила Шевченка“. Крижицький: „Ярмарок“, „Вечірні тіні“. Бровар: „Весна“ (човнів на Україні — нема). Свищевський: „Вечір“. Зарубін: „Вечір“. Липкін: „Осіній мотив“. До Москви не приїхали ще ось які картини: Вроблевського „На Україні“, Ковалевського „Косарі на Україні“, Красицького „Шлях до Майданівки“, Ціріготті „Ніч на Україні“, Вещилова „Хатки“.

От і все українське, що припадає на 363 числа картин. Нема дива, що й не Українці малюють Україну, але нема дива, що в багатьох талановитих малярів Українців дармо шукатимемо рідних мотивів і тем: напр. д. Куренний, що бере теми зі східнього життя е tutti quanti: Глушенки, Велички, Щербіновські, Мурашки. Останній, дуже талановитий учень Ріпна, вже два роки присилає нецікаві дурнички з париського життя, але заробив собі закордонне пенсіонерство прегарною й великою картиною: „Похорон гетьмана“.

Годить ся спогадати й різьбарство. Різьби у „академіків“ — чимало. Надто бере очи „Проф. М. Антокольський на смертному ліжку“ Гінцбурга (гіпс). Задубіле знесилене погруддє, небіщика з позападаними очима дуже вражає навіть і не нервову людину.

Не розводитимусь багато про переносну виставу, бо, гадаю, її напрям і змагання гаразд відомі й по-за кордоном. Завважу тільки, що сього року, крім славнозвісних імен, підвалин вистави, надбуємо прізвища й молодиків на її. Ці „діти“, що перейняли ся соріозними поглядами на штуку своїх „батьків“, не кажуть поки що нового слова... Переходьмо до Українців. Д. Пимоненко, що то-

рік виставив гарний історичний жанр „У похід“, тепереньки дав „Перекупку“. Великий пейзаж „Череднички“ — дітваки на березі річки; „Віч-на-віч“ — човен на ріці, у повідь; у човні він і вона. Волод. Маковський знову змалював немилуєчий „Ярмарок український“, без якого не змога собі уявити навіть переносну виставу. Крім того крайовид „Україна“, „Женчиха“, „У жнива“, „Воловик“ та ще деякі дрібні типи Чернігівщини, решта-ж усе не українське.

Д. Левченко прислав саму лише візитову картку, сказав би: маленький малюнок „Глушина“.

Ніяким чином не можна обминути величезного образу Іллі Ріпіна, „цвяха“ вистави, хоча й не з укр. життя, що порушив стільки суперечок і розмов. — „Який простір!“ Розлютоване море крижяне. Вітер. Ліворуч від осередку картини на кризі, трохи не по пояс у воді, стоїть веселе подружжя. Він, студент, у розтібнутій шинелі, показує їй рукою перед себе, й каже: який простір! Вона-ж підтримуючи одною рукою капелюх, з усмішкою визирає з під його, держучись коханця за руку. Це алгорія. Молода пара сміливо дивиться на безмежне море життя, не лякаючись ані криги, ні хвилі, що ревучи й страшенно стогнучи навколо, ось-ось поглинуть їх. Техніка цієї картини, як і решти творів Іллі Юхимовича „ріпінська“ — дарма що писано все лівою рукою.

Кінчачи свій огляд українських тем на виставах малярів, я не можу не порушити питання, що само від себе наворачтаєть ся мені на думку: а саме чому ми не маємо досі національного малярства, маючи генієм нашого слова артиста-маляря?

Це питання дуже складне і тут годі зараз докладно застановляти ся над ним, бо воно вимагає спеціальних розвідок, насамперед — філософської: що таке націоналізм у штуці, а далі історичної: якими прикметами відзначались українські артисти починаючи з князівської доби по сей день, та як відбивалась психіка національна у творах „синів України на чужій роботі“, тоб-то, чи можливо поветати українській школі малярів, різьбарів та будовничих серед иньших, більш сприяючих обставин, ніж сучасні. На се я подбаю відповісти иньшим разом, але, попереджаючи трохи свій вивід, завважу, що подібно як наша вбога наука, наша злиденна музика викохались і вигодувались на чужих закладах, на чужому ґрунті, так і малярство українське може з ширенням са-

мосьвідомости й національної самоповаги зародитись на польському та московському ґрунті, а проте, будучи само могутним чинником самопізнання національного малярства відіграє велику ролю в нашій будущій історії, коли мати-ме міцну опору в „Українській Академії Штуки“. Звісно, що завчасу поратись із якоюсь там Академією малярства, поки ще університетську справу не полагоджено. Однак, зважаючи річ про таку інституцію, я певний, що її потреба почувається ся вже тепер, та що дуже-дуже незабаром вона може зробити ся навіть пекучою.

Петро Перекидько.

ДИСКУСІЇ.

VI. Нерозумінє яко доказ.

В останнім числі Вістника, до питання про єство і ціну штуки, докинув Др. І. Копач кілька своїх заміток, „не для особистої полеміки, лиш задля річевого обсудженя поглядів і принципів.“

Поминувши обставину, що в тій статі властиво річевий тільки один вислов, де автор згадує про гармонійну реляцію символа до чутя чи ідеї, а все иньше тільки *emballage* до того *pium desiderium* — годі не завважати загально, що автор не зовсім добре обдумав обговорюване питанє.

Говорить Др. Копач, що талант міримо безпосередним сугте-стивним впливом на душу читача. Воно справді так — лиш маленька оговірка: треба читачеві розуміти читанє. Кождий має безперечне право вибирати собі лектуру відповідну до вимог свого інтелекту, але критикувати те, чого не розуміє, ніхто не має права. Кого-ж не розпинали ті, що не розуміли? І Гомера і Шекспіра і Шевченка і Міцкевича. Темному і найточнійший коментарий до барв не поможе. „Говорять нам“ — пише Шарль Моріс, визначний французький символіст — „щоб ми писали для всіх. Де-ж властиво ті всі? Писати для публіки? Але-ж нема одної — а тільки безчисленні верстви, в яких кожда має свою літературу, своїх письменників і видавництва. Хто заборонить і нам мати свою публіку?“

Я докинула би, що є стілько публік, скілько читачів. Як двох камінчиків однакових на дорозі не подіблеш, лиш подібні де в чім, так кождий людський інтелект має окрему культуру, що ріжнить ся бодай в нюансах. Годі-ж вдоволити всіх разом і кож-

дого з окрема. Поза тим, певна річ, що ніякий голос піднесений проти символізму не змете його з лиця землі супроти сього, що у нього є своя література, свої достойники (!), і право всесвітнього горожанства. Всякі опії мусять підчинитись силі даного факту, який зрештою не є впливом якихсь відокремлених, ефемерних настроїв, а йде паралельно до рухів і явищ суспільних. Тому і в музиці маємо Вагнера та Берліоза, в малярстві Пюві де Шаванна, в архітектурі навіть шукає нових доріг Альберт Трахсель.

Вільно розуміючим читачам ставити нам вимоги що до форми, язика, широти наших вражень і думок, але не більше. Нехай нас читають і цінять ті, чия воля. А жертв із часу та особистого вдоволення на річ наших творів ми не просимо ні в кого.

Катря Гриневичева.

VII. Лист д. Хоткевича.

Від д. Гната Хоткевича одержали ми в остатній хвилі отсього листа, який друкуємо без ніякої зміни.

„Лист до редакції „Літературно - Наукового Вістника“.

Шановний п. редакторе! Одержавши Вашу одмову друкувати мою статтю „Літературні переживання“ і не маючи більше часу і охоти займатися сим питанням, я все-ж таки просив би Вас видрукувати сього листа, повідомити ширшу публіку, в який спосіб рішають ся у нас взагалі подібні конфлікти. Торік, як відомо читачам „Л. Н. Вістника“, в останніх книжках „К. Старини“ була видрукувана стаття д. Єфремова „В поисках новой красоты“. Завдяки тим всяким... надзвичайностям, якими була переповнена ся стаття, вона здобула собі досить сумну популярність на Україні і викликала правдиве обурення серед тої верстви читачів, котра звикла в повагою обертати ся до літератури і до всього связаного з літературою. Наслідком сього обурення були листи і статі до редакції „К. Стар.“ — скільки їх було, я не знаю, але мені відомі три: лист д-ки Єфименкової, Лесі Українки і мій власний. Редакція „К. Старини“ одмовила друкувати сі листи, навіть ті, котрі показували фактичні помилки д. Єфремова. Аргументом мені було висловлено, що редакція не хоче „разводити полеміки“; п. Єфименковій редакція лічила за краще нічого не відповісти (що, кажучи між иньшим, дуже образило шановну письменницю); що редакція відповіла і чи відповіла взагалі Лесі Українці і тим особам,

котрі ще може писали туди, того я не знаю. Знаю тільки, що редакція взагалі покликала ся на приклад російських часописей, котрі, мовляв, не друкують „возраженій самим себѣ“, забуваючи те, що рос. часописей багато, а для Українців „К. Стар.“ одна; знаю, що редакція великодушно дозволяла друкувати відповіді собі по інших часописах, маючи на увазі те, що все одно російські часописі не будуть турбувати ся українськими справами. Доказом того може бути відповідь редакції „Русской Мысли“ п-ні Єфименковій: „се по часткове питань, а Кобилянської російські читачі не знають і читати їм про неї не цікаво“.

Потім я послав до редакції „Л. Н. Вістника“ статю, де я детально розбивав іменно „критику“ д. Єфремова, ті надзвичайні способи, якими користувався автор при писаню своєї статі, всі його безпідставні — аби не сказати більше — обплывування такої талановитої письменниці, як д. Кобилянська; казав, що поки „К. Старина“ є єдиною часописею на Україні, котра бере на увагу українське питання, доти монополізація поглядів називається просто затулянням чужого рота і т. д. На се від редакції „Л. Н. Вістника“ я одержав відповідь, що статя моя друкованою не буде. Я цілком не протестую проти такого рішення, бо знаю, що редакція має на те певні причини, але хочу звернути тут увагу на одно місце відповіді. Д. Франко пише міні: „Полишіте на боці Кобилянську і інших авторів зачеплених д. Єфремовим, влягалі не торкайте ся самої статі, бо читачі „Л. Н. Вістн.“ її не знають і їм се не цікаво — скажіть свої погляди про питання зачеплені д. Єфремовим“... Але як же се так? Ніяких питань, зачеплених д. Єфремовим, не має, бо писав він тільки з чужого голосу; говорити треба іменно про виключність самої статі, іменно про д. Кобилянську, на котру д. Єфремов на брехав, знаючи, що її творів не має в Росії і ніхто не зможе перевірити його інсинуацій. А виходить, що те не цікаво читачам „Русской Мысли“, бо вона не бере на увагу взагалі українського питання; не цікаво читачам „Л. Н. Вістника“, хоч він і бере ті питання на увагу, а читачам „К. Старини“ може й цікаво, так редакція має на меті щільно оберігати їх від тлетворного духу „нових“ і користується своїм правом дужого. І виходить, що можна на Україні привселюдно обляяти кого хотіти, можна підтасувати факти, ужити самих найогидніших засобів писання — і нікому не буде цікаво знати, що так робити не можна. Дальші виводи в такої постанови я залишаю робити шановним читачам, бо іменно мені

давно пора умити руки від сієї поганої справи. З поважанем Гнат Хоткевич.“

До сих слів д. Хоткевича вважаємо потрібним додати кілька слів від себе. Зараз по надрукованю статі д. Єфремова в „Кіевской Старинѣ“ одержали ми від д. Хоткевича статю пн. „Кліка в редакції „Кіевской Старини“, в якій виходячи від того, що та ред. не захотіла надрукувати його й д-ки Єфименкової протестів проти статі д. Єфремова, д. Хоткевич остро вдарив на редакцію сього журналу і особисто на д. Єфремова, порушуючи ся при тім переважно не в сфері фактів, але в сфері догадок та глузування. Ми не могли друкувати тої статі не з огляду на яке будь кумівство чи сватівство, яке-б мало вязати нас з редакцією київського журналу, а головно з огляду на гідність української публіцистики та й ще з огляду на наших читачів, майже виключно Галичан, які не читавши статі д. Єфремова зі статі д. Хоткевича по просту не були-б могли зрозуміти, про що властиво йде річ. Ми розпочали в Л. Н. Вістнику дискусію на тему принципіальних питань зачеплених д. Єфремовим і рівночасно просили д. Хоткевича, який згодив ся на те, щоб не друкувати його першої статі, щоб він написав свої погляди на ті самі питання, не зачіпаючи ані редакцій ані осіб, щоб виказав, де д. Єфремов і в чім осудив несправедливо його літературну діяльність, а не вдавав ся ані в полеміку з поодинокими реченнями статі д. Єфремова, на скільки вони не торкають основних питань, ані в оборону иньших письменників, прим. д-ки Кобилянської. Д. Хоткевич наслідком сього написав другу простору статю пн. „Літературні переживання“, в якій узяв ся детально розбирати статю д. Єфремова, а властиво перетрясати поодинокі речення повиривані з ріжних її уступів, дуже багато намагаючи жартами, кпинами, особистими зачіпками. Перша часть тої статі містила в собі по за всім отим широким апаратом один важкий докір д. Єфремову, а власне, що свій виклад про французьке декадентство д. Єфремов дословно переписав із книжки Макса Нордлуа „Die Entartung“, а надто взяв живцем одно чи більше речень із якогось російського журналу, із статі, де говорило ся про щось зовсім иньше, і пришиплив те речення до д. Хоткевича разом із уміщенням у тім реченню словом „человѣконенавистничество“, яке таким робом прилипло до д. Хоткевича зовсім без тям, переняте в чужої статі про зовсім иньшу тему. Друга часть статі д. Хоткевича була присвячена обороні нарушеної буцім то д. Єфремовим

чести й слави нашої буковинської письменниці д-ки Кобилянської. На жаль, д. Хоткевич не здобув ся тут ні на що крім глуму над д. Єфремовим, що, мовляв, кидаєть ся легкодушно на письменницю, якої талант і заслуги признала вже й німецька критика. В третій часті своєї статі д. Хоткевич ще раз збирав у купу свої докори д. Єфремову. Ми бажали подати в тої статі хоч дещо в скороченю, щоб дати голос д. Хоткевичу, якого в статі д. Єфремова справді скритиковано несправедливо, та на жаль ми не могли в неї вибрати таких уступів на стільки, щоб із них зробити якусь заокруглену цілість, а цілої статі знов таки з огляду на спосіб полемізованя на жаль ми не могли надрукувати. Тим то ми й звернули д. Хоткевичу його статю, і просили його ще раз, коли воля, переробити статю, залишивши оборону иньших письменників, коли в їх обороні він не має сказати нічого важного й річезового, подати докладно ті місця en regard з оригіналом, де він закидає д. Єфремову плягіят, і написати все те спокійно, без глуму й сердитости. Наслідком сього являєть ся отсей лист д. Хоткевича, який зовсім не посуває справи наперед, а заострюєть ся докором, що мовляв, преса завязує силою рота письменникам і не дозволяє їм вивести на чисту воду таких і таких „найогиднійших“ заходів.

Нам дуже жаль, що справа дійшла до такого кінця. Вина тут по часті зовсім посторонніх обставин, які не дозволяють російським Українцям мати більше своїх органів у Росії, де-б можна обговорювати всякі такі особисті суперечки перед публікою обзнайомленою докладно і з особами і з ходом діла і компетентною судити про них. Нехай д. Хоткевич попробує перенести ся в положенє галицького читача Л. Н. Вістника, якому оба письменники, Хоткевич і Єфремов, знайомі лише з того, що з їх праць друкувало ся в Вістивку, і якому раптом подають лайку д. Хоткевича на якусь буцім то лайку Єфремова друковану в К. Старині. Щоб наш читач міг про сю полеміку сказати що будь, ми мусіли-б поперед усього подати в перекладі всю статю д. Єфремова — а вона величенька, звиш 5 аркушів друку. Тай тоді ще пристрасний і глумливий спосіб полеміки ми не вважали-б відповідним ані гідности авторів, ані гідности українського слова. Такий тон довгі десятки літ панував, а по часті й тепер держить ся в російській пресі, але великої чести у цивілізованих людий се їй не чинить, і Українці не потребують завидувати їй сих лаврів. Так само мусимо застерегти ся проти того, щоб особисті рекрмінації між україн-

ськими авторами і літературними кружками виносили ся на прилюдне світло в галицькій пресі, перед галицькою публікою. Ми мали вже в тім напрямі декілька сумних досвідів і не бажаємо побільшувати їх числа, навіть коли дотичні полемісти будуть покликати ся на принципи свободи слова і т. п. Взагалі се сумно, що критику д. Єфремова — нехай вона собі буде і в десятих точках несправедлива — дехто на Україні, в тім числі й д. Хоткевич, узяли собі до серця надто горячо, надто персонально, надто пристрасно, бачучи в ній усякі навмисні злочини. Ми в Галичині не можемо йти на се поле, не можемо відмовляти нікому доброї волі, доки не матимемо на се поважніших доказів як ті, що були наведені в статі д. Хоткевича. Коли вже повертати цілу справу з поля естетичних чи суспільних теорій, на якому вона стоїть для нас, на кримінальне, то редакція мусить заявити, що в сій кримінальній справі вона зовсім не суддя і не признає собі ніякої компетенції, значить, ані обвинувачень, ані оборони слухати не може.

Редакція.

Хроніка і бібліографія.

I. З літератури і науки.

Конгрес славистів у Петербурзі. В 1904 р. в кінці серпня і початком вересня відбуде ся перший конгрес славистів у Петербурзі, що має порушити і полагодити дуже багато важних і не-кучих справ для цілої науки сла-вистики. Для приготування праць конгресу відбули ся між 23 — 28 цвітня н. ст. наради приготов-ного комітету, в яких крім росій-ських славистів узяли участь та-кож проф. Ягіч (Відень) і проф. Гец (Бон). Головним предметом наради був план видання „Енци-кльопедії славянознавства“, пред-ложений проф. Шахматовом, що обіймала би славистику в найшир-шім значіню слова, отже: мови, літератури, історію, етнографію, право, старинности, штуки і ин. Найважійшим питанням, яке при-тім рішаво, було, в якій мові дру-кувати енцикльопедію? Проф. Мі-люков і проф. Гец наставляли на-те, щоби її видати в німецькій мові, доступній ученям різних на-цій неславянських. Збір порішив

одначе, щоби її друковано по ро-сійськи, при чім мотивовано, що-таке виране напевне появить ся в німецькій перекладі, тому нема-причини друкувати його по ні-мецьки. — З иньших важійших справ порушено такі: проф. Со-болєвский предложив потребу но-вого видання старославянського словаря. Проф. Пташицкий рефе-рував справу бібліографії славі-стики. Проф. Михайловский пору-шив справу видання церковно-сла-вянських язових памяток. Проф. Гец предложив справу організації книгарняної торгівлі славянськими науковими творами. Усі справи передискутовано докладно і по-становлено предложити їх для о-статочного полагодження будучому конгресови. Докладнійші звістки про се засіданє подамо в найближшій книжці Л. Н. Вівника, а тепер скажемо ще дещо про иньшу спра-ву, яка має спеціяльно вагу для нас, як народу.

Коли прийшло під дискусію питання, в якій мові мають держати ся реферати і дискусії на буду-чим з'їзді, члени поділили ся в

поглядах: одні домагалися допущення лише російської мови, другі обстоювали за тим, щоб були допущені всі славянські мови і конгресові. Се внесенє й перейшло, та хоч воно сформульоване досить загально, викликало вже сичанє гадюк, як здаєть ся одначе сим разом нешкідливе, бо зуби з ідею припиловано їм доста.

От що написав про се в 64 ч. „Славянській Вѣкъ“: „Завважимо лише, що питанє про те, які саме „всі“ славянські язики будуть признані і допущені на з'їзді, полишає простір до можливих непорозумінь і спорів. Ми дозволимо собі з тої причини висловити побоюванє оправданій зрештою достаточо сумним досвідом деяких попередніх подібних підприємств, прим. при нагоді ХІ археологічного з'їзду в Києві, що такою доволі неясною стилізацією сеї постанови відкриваєть ся пригідна фірточка для недостойних підступів (sic!) ріжних славянських „областных“ сепаратизмів. Так прим. уважаючи на деякі признаки і недоговірки в пресі (?), вже тепер можна предвидіти, що представителі львівського „Товариства ім. Шевченка“, які зрештою знаменито трудять ся на російській мові, прим. на сторонах „Кіев. Старины“ або в „Вольномъ Рускомъ Университетѣ“ в Парижі, параз забудуть цілковито сю мову¹⁾ і користуючись відкри-

¹⁾ Віденському публицистови, бачимо, не може змістити ся в голові, що „представителі Наук Тов. ім. Ш.“ упоминають ся за українською мовою на тих конгресах, де допущені „славянські язики“ чи „нарѣчя“, зовсім не тому, що не вмють по російськи, а тому, що українсько-руська мова не повинна з по-

тою діркою, може знов поспробують перевести кою свій „отдѣльный, русько-українській языкъ“. А що найвисший науковий ареопаг славянського свѣта, яким не можна не вважати російської Академії Наук, ніяких подібних сепаратистичних зусиль і підступів признавати і таким чином потверджати не може і не згодить ся, — в чім не може бути сумніву, — то через те вони знов осягнуть відповідну нагоду прокричати сотий раз про нову прояву варварської самоволі над ними, насильства і т. и. Всіх тих можливих непорозумінь і неприємностей належало уникнути через докладне і ясне означенє, які саме славянські язики будуть допущені на з'їзді, а які, не будучи окремими язиковими одиницями, не можуть бути допущені. Зрештою сеї пропуск можна ще очевидно завчасу поправити і ми надіємо ся, що організаційний комітет з'їзду постараєть ся завчасу сказати в тім напрямі своє важне слово. До питання про мову, на якій будуть предклядані реферати на будучім з'їзді, важно піднести ще сю важну обставину, що найавторитетнійший представитель західно-славянської науки, І. В. Ягіч,¹⁾ висловив ся рішучо за виключними правами російської мови: по його думці належало би для спільних зборів допустити тільки російську

літничних мотивів бути поминена з поміж иньних славянських, коли ті допускають ся. *Ред.*

¹⁾ Для характеристики „Слав. Вѣка“ скажемо, що в попереднім числі сього шановного видання був сей самий Ягіч змішаний з болотом в окремій статі за письмом про Македонців поміщене в „N. F. Presse“, незгідне з поглядами „братушок“.

мову, але полишити свободу при виборі якого будь славянського або більше розширених романських і германських мов для рефератів у секціях. На жаль звісна „ліберальна“ добродушність російських учених не дозволила їм признати (!) рідну мову достойною ролі культурного посередника навіть на науковій збірці Славян“...

Так пише в органі „русского“ з під Городка (Вергуна) „русский“ з під Бірки (Яворский). Послухаймо ще, як на сю справу задивляється знавець із Петербурга, Будилович (в „Русскомъ Вѣстникѣ“, май, 1903).

„При питанні про мову рефератів і дискусій на будучій з'їзді виступив із найраціональнішим проєктом акад. Ягіч, що заявився за виключним правом російського мови на спільних зборах з'їзду і за вільним вибором якого будь із славянських та найбільше розширених романських і германських мов для рефератів у секціях. Сей його проєкт був ослаблений однак до певного ступня його ж повідомленням, що деякі німецькі (!) Славяни заявили йому, що прийдуть на з'їзд і зроблять реферати лише тоді, коли для них буде допущена й не російська мова. Сим повідомленням покористувався акад. Шахматов і заявив, що власне на спільних зборах будуть предклядані ті „важні загально інтересні питання“, в яких найбільше підготовленими можуть показати ся французькі і німецькі учені. Промовляючи наслідком того за допущенням на спільних зборах французького й німецького мови, акад. Шахматов уважав неконсеквентним не

допускати до них і славянських мов. Може ся точка погляду була-б оспорювана в секції супроти безсумнівного розширення російської мови не лише між славянськими, але й німецькими, французькими та іншими славяновидами, але що вказано, що се питання вже порішене в затверджених Академією Наук правилах з'їзду, в яких „реферати читаються на всіх славянських наречіях, а також на французькому і німецькому мові“, то секція не задержувалась над подрібнішим і всестороннім обговоренням його, вдоволившись такою постановою: „Допустити къ чтенію на съѣздѣ — въ собраніяхъ общихъ и секціонныхъ — доклады на всехъ славянскихъ языкахъ, равно какъ и на языкахъ французскомъ, английскомъ, немецкомъ и итальянскомъ“. Описля показало ся, що в тій формулі намісь слів „на всіх славянських мові“ зроблено зміну „на всіх славянських наречіях“. Чим руководило ся бюро з'їзду при тій зміні, полишає ся невідомим. Ледви має однак підставу боязнь тих, що вважали сю другу формулу призначеною до допущення на з'їзді таких славянських „мов“, радше „наречій“ або навіть піднаречій, як „мова кашубський“ в польській сім'ї, „нижньолужицький“ в сербо-лужицькій, „хорватський“ або навіть „боснійський“ в сербо-хорватській, „резанський“ в словінській, „македонський“ в болгарській, „русько-український“ в руській і т. д. Всім відомо, що нещасте Славян містить ся в їх відвічній різнородности, що ви-

ражаєть ся в цілім тузіні славянських „язиків“. Збільшати ще їх число дорогою допущеня до наукових міжнародніх зборів ріжних патуа́ або жаргонів представляєть ся видимо нерозумним, особливо, коли подумаємо, що до нині на міжнародніх конгресах західної Європи навіть „общерусскій языкъ“ не був допущений ще ні разу ні в рефератах, ні в дискусії, не вважаючи на його розширене і „многоязиковую обработку“. — Gut gebrüllt! — нема що казати. Медвідь іще спить і хто знає де, а „братушки“ бють ся за його шкіру задалегідь. Видно цінна мусить вона бути. *В.*

Новий український альманах. З Одеси надіслано нам отсей поклик: „До Галицьких письменників. В останні часи як українська, так і взагалі російська публіка дуже зацікавила ся творами галицьких письменників, писаними українською мовою. На жаль, задовольнити цю потребу, завдяки нічим невинуватим цензурним заборонам широко зараз не можна, бо галицьких часописий і книжок російські цензори навіть не перечитують, а просто не пускають через кордон. Однак та-ж сама цензура, коли подати їй галицько-українські твори в рукописах, переглядає їх і хоч не багато, а все-ж дозволяє де-що друкувати в Росії. Вважаючи на се, ми намірили ся видавати в Одесі Альманахи (збірники) з творів красної літератури, писаних українською мовою, щоб таким чином хоч трохи задовольнити культурну потребу нашого суспільства. Отсе складаємо альманах під назвою „Багатте“ і просимо авторів висилати свої руко-

писи на таку адресу: Г. Одесса. Херсонская ул. № 48. Доктору И. М. Луценко. Найкраще рукописи засилати рекомендованими бандералями. Просимо иньші часописи передрукувати цю відозву.

Університетська бібліотека у Львові. Стан університетської бібліотеки у Львові був такий з кінцем 1902 р.: Бібліотека числила 173.400 томів книжок, 880 томів рукописів, 294 дипломатів штук, 1,342 карт, 11.112 монет, 501 медалів. В 1902 р. прибуло до бібліотеки 4.700 томів книжок, між тим 2.045 куплених за суму 26.573 кор., а решта прийшла як обовязкові примірники і дари (приватні й урядові). Рукописів прибуло 6, дипломатів 3, монет 6. Фреквенція в бібліотеці зросла в порівнянню з попереднім роком. В читальні працювало 21.653 осіб (1901 — 18 584), яким видано 55.606 творів; до дому визичено 10.888 томів; чужим інституціям визичено 570 томів, а від них спроваджево 510 томів. *В.*

Жидівське наукове товариство. Недавно заснувало ся в Берліні жидівське наукове товариство під назвою: „Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums“, яке поставило собі за задачу видавати твори, що дотикають жидівства, давати стипендії жидівським ученим для помочи їм у студиях і т. н. До виділу товариства належать визначні учені, а председателем є проф. др. Мартин Філіпзон. Членські вкладки і датки дійшли вже тепер до суми 9000 марок. На однім із остатніх засідань виділу постановлено приступити до видавництва п. н. „Grundriss der

Wissenschaft des Judentums“, що буде обіймати в 25 томах усю царину сеї науки. *В.*

Нові відкриття з царини клясичної філільогії. Як відомо, десь у 3 ст. перед Хр. ввійшло в звичай у Єгиптян обвивати труни небіжчиків (мумії) записаними папірусами, які для властвителів не представляли вже вартости. Через те заховало ся значне число різних текстів до наших часів, які вчені тепер відкривають і використовують науково. Так само відкрили недавно два Французи П. Жуже і Г. Лефєбір великі папіруси в Фаюм, що показали ся дуже цінні. Їх публікація вже почала ся в „Bulletin de correspondance hellénique“. Вони походять із 3 ст. перед Хр. і дають важні причинки до пізнання тодішнього життя. Дуже багато на сих папірусах є жалоб; із них довідуємо ся, яка була тоді правна процедура, як такі жалоби мусли вандрувати з рук до рук, як сторони наклонювано до згоди і ин. Можна надіятись, що дальші пошукування принесуть іще більші успіхи.

В бібліотеці графа В. Валлеані в Езі (округ Анкона) віднайдено тепер рукопис Тацитового Аґріколі. Старші частини його походять із 9, пізнійші з 15 ст. У нововіднайденим кодексі є ще відривки „Ephemeris de bello Troiano“ Діктиса Кретенського. *В.*

Академія для суспільних і торговельних наук у Франкфурті. Число студентів сеї Академії зросло сього року значно, бо в 45 підскочило до 94. Що до занятя було між ними: 40 купців, 12

промисловців і техніків, 15 юристів і висших адміністраційних урядників, 4 середні адмін. урядники, 9 учителів, 1 учителька і 13 з иньшими занятями та без занять. Крім студентів у вузшім значію слова слухає тепер викладів іще 312 госпітантів і 131 слухачів, так що загальне число усіх записаних на виклади, виносить 537, отже о 109 більше як попереднього півроку. Госпітанти і слухачі ділять ся що до занятя так: 168 купців, 30 промисловців і техніків, 29 юристів і висших адміністраційних урядників, 19 середних адмін. урядників, 51 учителів, 41 учительок, 32 належних до иньших занять або без занять, не вчисляючи в те жінок без окремих занять, яких число виносить 69. Загальне число жінок, що ходили на виклади, виносить 115. Між студентами було 30, а між госпітантами 82 з університетським образованием. *В.*

Борба з туберкульозом. У Франції утворив ся тепер комітет, що розписав народню субскрипцію на борбу з туберкульозом. На чолі того комітету став проф. Бруардель. Один апопійний добродій пожертвував уже на сю ціль 200.000 франків. В поклику, виданим комітетом до Французів, вказуєть ся між иньшим на те, що в Німеччині є 64 санаторій для хорих на туберкульозу, в яких може лічити ся 23.000 хорих, у Франції тимчасом є лише дві такі санаторії. Зацитовані в поклику також слова сенатора Готерона, з якими він звертав ся в інтерпеляції до міністра війни, вказуючи, що протягом трьох літ умерло в Німеччині на туберку-

льозу 1300 вояків, а у Франції в тім самім часі 10.000! Цікаво було-б знати, як стоять сі справи в Австрії; мабуть далеко гірше як у Франції. В.

Фреквенція жінок на німецьких університетах. У зимовім семестрі сього року було в Німеччині 1180 студенток університетів. Найбільше було їх у Берліні, бо 553, далі йдуть: Бреслав — 114; Бон — 113; Липськ — 67; Штрасбург — 66; Вірцбург — 58; Кенігсберг — 51; Гетінген — 48; Гале — 43; Гайдельберг — 42; Мінхен — 33; Марбург — 19; Гіссен — 19; Фрайбург — 17; Єна — 16; Кіль — 13; Ерланген — 10; Тібінген — 3. В.

Проф. М. Грушевський в днях 19/IV — 4/V прочитав у „Російській вищій школі суспільних наук“ (École russe des hautes études sociales),¹⁾ чи так званім вільнім російським університеті, на запрошення його, курс „Історії українського народу“. Курс, зложений з 18 відчитів (читаних тричі на тиждень, по два з ряду), обіймав історію України-Руси від найдавніших часів кінчаючи національ-

¹⁾ Школа ся кінчить другий рік свого існування. Організував її кружок російських учених, опозиційного напрямку, з двома видаленими російським урядом професорами московського університета — нашим земляком Максимом Ковалевським і Вірменином Юрисм Гамбаровим на чолі. В сім році школа мала коло 250 записаних слухачів (річна оплата 10 франків). Виклади відбувають ся звичайно від год. 10 до 1, в одній або двох аудиторіях. Поруч більших або меньших систематичних курсів читають ся й поодинокі лекції принагідними лекторами.

ним відродженням ХІХ в.; головну увагу звернено було на суспільну еволюцію, особливо новітніх часів. Ріжноплемена аудиторія, хоч не велика, учащала на курс дуже правильно і з очевидним заінтересованнем. Самий курс підняв ся один з більших видавців парижських видати своїм коштом на французькій мові: він має вийти ще до кінця сього року.

З поворотом проф. Грушевський був запрошений літературно-науковим товариством студентів із Росії, що студіюють у Берліні, задержати ся й прочитати в нім кілька відчитів. Сповняючи се бажання, проф. Грушевський мав тут 15 мая двогодинний відчит про українське національне відродження ХІХ в. Відчит згромадив дуже велику аудиторію й викликав дуже жваву дискусію, що потягнула ся до 11 год. в вечер, а мусіла бути перервана тільки з огляду на те, що лектор мусів спішити ся на залізницю. Учасники дискусії показали не тільки заінтересованне нашими галицькими відносинами спеціально, але часом і досить добрі відомости про них (Галичина яко клясичний край неправди й неволі взагалі здобуває собі щораз ширшу популярність навіть серед півінтелігентних людей Європи).

Побут проф. Грушевського в Парижі й Лондоні зрештою дає нагоду йому навязати досить цінні — в становища наших національних потреб — зносини. Нпр. професори парижської школи живих східних мов (École des langues orientales vivantes — до них зачисляють ся тут і славянські) заявляють охоту при викладах російської мови присвятити один семестер

також українській мові. Запові-
джено й виданне короткої грама-
тики української мови по фран-
цузьки.

„Галицько-русское братство“.

Таку назву має новозасноване то-
вариство „русских Галичан“ у Пе-
тербурзі, що поставило собі за
задачу нести матеріальну поміч
тим Галичанам, що їздять до Пе-
тербурга на вправи в „русскости“.
Ціль очевидно високогуманна. Та
поряд неї товариство має ще ба-
гато інших високих цілей, а про
одну з них довідуємося з рефе-
рату А. Будиловича, голови цього
товариства, виголошеного 16 марта
ст. ст. в „поміщені Русскаго
Собрания“. Він говорив про „не-
давноумершого“ (!) українського
письменника Т. Зіньківського.
„Слав. Вѣкъ“ так подає зміст ре-
ферата: „Зіньківський, один із го-
рячих українофілів, що мріяли про
самостійну Україну в федерації
славянських племен. Лектор роз-
бивав і розбивав його ідеали, вка-
зував на його слабе знайомство з
„иностраннымъ“ житєм і держав-
ним устроєм і зупинився на пи-
танні, яким чином із російського
офіцера, яким був Зіньківський, що
перейшов елісаветградську шко-
лу, а потім воєнно-юридичну ака-
демію, міг виробити таку завзя-
того українофіла і неапатника
„москалів“. Лектор думає, що
Зіньківський попав у школу під
вплив учителя українофіла, пе-
реїмив горячим чутєм його думки
і не мав сили піддати їх острій
аналізі. Зіньківський не був фільо-
соф, був лише пристрасний чоло-
вік, а всіх таких людей під-
держує австрійська пре-
са, вихваляє, підносить на
педестал тому, що всяка рїж-

ниця, кождий сепаратистичний рух
у Росії є на руку її ворогам.
Австрійська преса найгірше бо-
їться поєднаня Славян. Пере-
слідуючи в себе сепаратистичні
думки, вона тим більше піддер-
жує їх у кождій славянській дер-
жаві“. Як бачимо, реферат у-
ченого професора незвичайно цін-
ний для нас, бо він не тільки
приніс невідомі досі нам факти з
життя Зіньківського, що його під-
держувала австрійська преса, але
вказав наглядно вплив покійного
на міжнародні відносини, які певно
були б нині инакші, як би він не
був „недавно“ вмер. — Подібний
реферат мав у тім самім „помі-
щені Русскаго Собрания“ инь-
ший учений, професор І. Філевич
(16 цвітня ст. ст.) „О Галицкой
Руси в связи съ малорусскимъ
вопросомъ“. Про сей реферат до-
відуємося ось кілько: „Профе-
соръ Филевичъ подробно разоб-
ралъ исторію такъ наз. „украино-
фильства“, которое зародившись
въ Россіи, переселилось затѣмъ
въ гор. Львовъ, гдѣ подъ благо-
датнымъ воздѣйствіемъ австрій-
скаго правительства и Поляковъ
свилось себѣ гнѣздо, откуда идетъ
теперь пропаганда на всю Мало-
россію“. Крім того довідуємося,
що в дискусії забирали голос:
проф. Т. Флорінський, проф. А.
Смірнов, проф. В. Францев, проф.
К. Грот і проф. А. Будилович.
Коли й сі всі професори говорили
те що референт, то дійсно треба
стидати ся інтелігентному Росія-
нинови своїх професорів, бо така
ігноранція, таке незнанє всього,
що діється докруги, таке пере-
вертанє фактів до гори дном, мож-
ливе лише серед „російських про-
фесорів“. В тім самім „поміще-

нів" мав перед кількома днями також відчит про галицьких Русинів Д. Вергун, але докладніших звісток про нього ще не маємо. Як видно отже, „поєднане Славян“ просперує сильно. Для докладнішої характеристики „братства“ варто ще подати почесних його членів, вибраних 16 марта: Антоній, митроп. петербурський, Флавіян, митроп. кївський, Єронім, архієп варшавський, Антоній, єпископ волинський і єпископ Маркел (Шопель, з Галичини), протопресв Янишев, Іван Кронштадський, К. Побідносцев, В. Саблер, Левіцка („русская салдатка“), В. Тхоржевський і Б. Ділицький. На найблизших зборах будуть вибрані, як довідуємося, всі професори, про яких згадано висше, далі Марков, Вергун, Свиницький, Комаров і ще кілька таких подібних, так що ціла компанія буде зібрана разом.

В.

II. Нові книжки.

Твори Степана Руданського. Том VI. Омирова Ільйонянка. Часть перва. Збірки I—XII. З передмовою Івана Франка. У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. XIX+302, 16°. Ціна 1·50 кор.

Твори Степана Руданського. Том VII. Омирова Ільйонянка. Часть друга. Збірки XIII—XXIV. У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 314, 16°. Ціна 1·50 кор. — Порозсипувані за життя поета поетичні праці Руданського чим раз більше наближують ся до того, що стануть у повні відомими українсько-руській інтелігенції та народови. Недав-

но пощастило Наук. Товариству ім. Шевченка дістати оригінальний рукопис Руданського, в якому міститься цілий переклад Гомерової Іліади. Товариство заняло ся виданем його і от тепер лежить перед нами дві поважні книжки „Ільйонянки“. Перекладені тут усі 24 пісні Іліади. Ми знаємо, що наша публіка дуже недовірлива до поезії, а ще більше до поетичних перекладів, особливо старинних клясиків. Маємо одначе повну надію, що хто возьме до руки „Ільйонянку“, певно не випустить її, не прочитавши в цілости. Переклад Руданського вийшов чудовий: мова проста, вірш легкий і гладкий — і через те він не тільки не уступає, але перевищує знані в нас переклади Іліади в польській та німецькій мові. Звертаємо проте на нього увагу всіх інтелігентних людей, а особливо учеників, яким він дуже придасть ся. Завважаємо також, що се перший у нас повний переклад Гомерової Іліади. В.

Chronik der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. Jhgg. 1902. Heft IV. N. 12. У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 32, 8°. Ціна 30 сот. Зміст: Sitzungen des Ausschusses. — Sitzungen der Sectionen. (Dr. I. Franko — J. Terlečkyj, Tatsachen und Erinnerungen. M. Hruševskýj — Kijever Miniaturen im Trierer Psalter. Dr. I. Franko — Lucian Kobylcia, eine Episode aus der Geschichte des Huzulenlandes im XIX Jhd. Dr. St. Dnistrianskyj — Das österreichische Obligationsrecht, Heft II. G. Zacerkovnyj — Beiträge zur juridischen Terminologie. Dr.

I. Franko — a) Vier Hirtenbriefe der Bischöfe A. und L. Septyčkyj — b) Die Excommunication zu Mšaneč. M. Zubryčkyj — Materialien zur Charakteristik des Lebens des weltlichen Dorfklerus im XVIII Jhd. B. Barviňskyj — Der Congress zu Pressburg. Dr. I. Franko — Der ruthenische Klerus im Kampfe mit dem Volksaberglauben im XVIII Jhd. G. Kmit — Die Bestrebungen zur Hebung der Bildung in der Peremyšler Diöcese in den Jahren 1780—1797. Dr. I. Franko — Die Bestrebungen zur Hebung der Bildung in der Lemberger Diöcese in den Jahren 1784—1792. Iv. E. Levyčkyj — Materialien zur Geschichte des Volksschulwesens der Peremyšler Diöcese. Dr. I. Franko — Materialien zur Geschichte des galizischen Volksschulwesens in den Jahren 1820—1848. J. Makovej — Drei Grammatiker. P. Žytečkyj — Die Ostroher Tragödie. V. Hnatjuk — Neue Schöpfungen im Gebiete des ruth. Volksliedes. Bobiak — a) Beiträge zur ostgalizischen Lichenologie, b) Unsere Schwämme. F. Prymak — Untersuchungen über den Thymus der Knochenfische. S. Matvias — Neuere Untersuchungen über die Beckerschen Strahlen. V. Levyčkyj — a) Hilberts Grundlehren der Geometrie, b) Praktische und theoretische Geometrie. — Die Theilnahme der Gesellschaft am Jubiläum der Dorpater Universität. — Vereine und Institutionen, die dem Austausch mit den Publicationen der Gesellschaft beigetreten sind. — Neue Publicationen der Gesellschaft.

Три галицькі грамматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський). Написав др. Осип Маковей. (Відбитка з „Записок“ т. LI і LIII). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 96, 8°. Ціна 1 кор.

Іван Ем. Левицький. Погляд на розвій нижшого і висшого шкільництва в Галичині в рр. 1772—1800 і розвій русько-народного шкільництва в рр. 1801—1820. (Відб. зі „Збірника іст. філософ. секції“. Т. V.) У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 71, 8°. Ціна 75 сот.

Емфітевза греко-римського права. Аграрно-правна студія. Написав др. Михайло Зобків. (Відбитка з Час. правн. і екон. Т. IV і V). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 40, 8°. Ціна 40 сот.

Сплата ратами в обороті торговельнім. Написав Михайло Новаковський. (Відб. в Час. правн. і екон. Т. IV і V). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 22, 8°. Ціна 20 сот.

Звичаєве право — а соціальні звязки. Причинки до пояснення §. 10 австр. кн. зак. ц., написав др. Станіслав Дністрянський. (Відбитка з Час. правн. і екон. Т. IV і V). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 42, 8°. Ціна 40 сот.

Usus fructus nominis. Написав Юліян Заяц. (Відб. в Час. правн. і екон. Т. IV і V). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 18, 8°. Ціна 15 сот.

Із судейської практики. Подав Іван Чернявський. (Відб. в Час. прав. і екон. Т. IV і V). У Льво-

ві, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 14, 8⁰. Ціна 10 сот.

Причинки до правничої термінології. Написав Григорій Зацерковний. (Відб. з Час. правн. і екон. Т. IV і V). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 7, 8⁰. Ціна 5 сот.

Л. Н. Толстой. Смерть Івана Іліча. Переклав із російської мови Володимир Гватюк. (Літ. Наукова Бібліотека. Ч. 55—56). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. Ст. 102, 16⁰. Ціна 55 сот.

Вільгельм Брайтенбах. Біологія в XIX віці. З німецького переклав Ст. Д. (Літ. Наукова Бібліотека. Ч. 57). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. Ст. 48, 16⁰. Ціна 25 сот.

М. Горький. На дні життя. Сцени. Чотири акти. З російського переклав В. Темницький. (Літературно-наукова Бібліотека. Ч. 58—9). У Львові, 1903. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 128, 16⁰. Ціна 70 сот.

Максим Горький. Міщани, сцени в домі Безсеміонова. Драматичний нарис в чотирьох діях. Переклала Маруся Полтавка. З переднім словом і портретом автора. (Видавництво тов. українських студентів „Січ“ в Чернівцях. Ч. VII). Чернівці, 1903. З друкарні тов. „Руська Рада“. Ст. XX+129, 8⁰. Ціна 1 кор.

М. Л. Кропивницький. Повный Збирныкъ Творивъ. Томъ II. Харьковъ, 1903. Паровая типо-

літографія М. Я. Дрейшпуля. Ст. 190, вел. 8⁰. Ціна 1·50 карб. Зміст: 1) Глитай або ж павук. Драма у 4 діях і 5 одмінах. Ст. 1—40. 2) Вій. Фантастична комедія у 5-ти діях, з апогеозом. Ст. 41—82. — 3) На руїнах. Комедія в 1 дії. Ст. 83—108. — 4) Перед волею. Драматичні малюнки у 5 ти діях. Ст. 109—169. — 5) Залети соцького Мусія. (Пісні в лицах). Оперета-дівертізмент у 3-х діях. Ст. 171—189.

Дитячі гри, пісні й казки. З Ковельщини, Лущини та Звягельщини на Волині. Зібрала Л. Косач. Голос записав К. Квітка. (Изданіе Общества Изслѣдователей Волыни). Київъ, 1903. Типографія И. И. Чоколова. Ст. 38, 8⁰. Ціна 25 коп.

„Салдатики!“ Малюнок із селянських розривів. Написав В. Деде. (Бібліотека „Селянина“.) Чернівці, 1903. З друкарні „Австрія“. Ст. 16, 8⁰. Ціна 10 сот.

Розправа над руским страйком в державній раді. Впорядкував і видав др. Евген Левицкий. Відбитка з „Діла“. Львів, 1902. З друкарні Інститута Ставропільського. Ст. 202, 8⁰. Ціна 30 с.

О. Люнатик. Без маски. Історія новітньої літератури. Причинки-проблеми-дезідерати. Том I. Коломия, 1903. Накладом автора. З друкарні Вільгельма Браунера. Ст. 24, 16⁰. — Отся брошурка — се по часті ніби віршовані парафрази творів деяких наших письменників, по часті ніби сатири на них. Декуди автор пробує бути дотепним, але се не дуже вдається йому. Чому в наголовку поставив він тут слова: „Історія нов. літератури“, се хіба йому відоме, бо пересічний читач певно того

не відгадає. І при тім усім він виступає ще проти неясних висловів у інших! **В.**

Гостинець чемним діточкам.
Ч. 4. Видане чернов. філії тов. „Руска Школа“. Чернівці, 1903. З друкарні тов. „Рускої Ради“. Ст. 32, 16°. Ціна 6 сот.

Декани з гір. (Історія фербльова — посвячена ферблістам). Написав Трохим Дріт. Львів. 1903. Накладом Редакції „Комаря“. З друкарні Уділової. Ст. 40, 16°. Ціна 30 сот.

Шематисмъ всего клира греко-католического епархій соєдиненихъ Перемыскои, Самбѳрскои и Сянѳкскои на рѳкъ вѳдъ рожд Хр. 1903. Вѳ Перемышли, 1903. Зѳ печатнѳ Йосифа Стыфього. Ст. LXII+530, 8°.

Унїя в Америці. Причинок до відносин рускої церкви. Відповідь Андрєви гр. Шептицькому, митрополитови львівському гр. кат. обряду на єго посланїє з 20 августа 1902. (Видавництво Т. Р. Ц. А. Ч. 1.) Накладом фонду народного. New York, N. Y. 1902. Ст. 76, 8°.

Яка повинна бути сповідь і як до неї приготувати ся. Списав о. Ф. Цозель Т. І. перевів на руске о. Сильвестер Кізима Ч. Св. В. В. (Видавництво побожних книжок Чина сѳв. Василя В. Кн. XIX). Жовква, 1903. Печатня ОО. Василян. Ст. 152, 16°. Ціна 30 с.

De Arit Arianorumque haeresi. Dissertatio historica auctore d-re Stephano Juryk, prof. religionis g. gr. cath. s. g. V. gymnasii Leopoli. Żółkowie, 1903. Typis PP. Basilianorum. Ст. 190, вел. 8°.

Тарасъ Шевченко(,) картина изъ життя поета въ І дѳйствию. Написалъ Исидоръ Трембицькій.

Коломыя, 1903. Черенками и накладомъ М. Бѳлоуса. Ст. 24, 8°. Ціна 20 сот. — Ми не звертали-б уваги на отсю мазанину д. Трембицького, як би не шумна назва, що могла-б декого ввести в блуд та не занадто цікаві погляди автора висловлені в передмові. По його думці наша культура не підносить ся, але упадає і то через те, що наша „драматична література дуже слабо розвиваєсь“; що більше, він тої думки, що в нас майже зовсім нема драматичної літератури (він переконаний очевидно, що вона зачинаєть ся аж його „драмами“!), яка ідентична з відповідним народом (sic!), а через те й нема нашого народа. Ось дословно його погляди: „Драматична поезія то живе слово, а где нема живущого слова, тамъ нема и народа. Єсли-же у насъ не розвиваєсь драматична література, то и не дивуймо ся, що культурне розвитє Русинѳвъ, мѳсто підноситись, упадає. Зѳ того слѳдує, що живе слово творить нарѳдъ“ і т. д. Мабуть одначе не дуже довірував автор і своїму творови з огляду на його вартість, бо вже задалегідъ застеріг ся проти всяких „критиків“, що схотїли-б його „критикувати“. „Полюбѳмъ театр — каже він — и заохочуймо авторѳвъ до працѳ на поли драматичной літературы, передѳ всѳмъ маймо добру волю и не убиваймо зерна вѳ зарѳдѳ, не критикуймо того, чого у насъ єще нема (!) или що у насъ єще добре не розвинулось. Вѳ такихъ отношенїяхъ всяка критика єсть глупостїю и перепоною вѳ литературнѳмъ и народнѳмъ розвитку народа... Кто инакше думає, а думає може лѳп-

ше, нехай мѣсто глупой критики, возьмесь такожъ до працѣ, а не зѣупиняе другихъ въ ихъ працѣ!“ Як видно, в автора незвичайно розвинене розумінє критики і її задач з одного, а духової творчости письменників із другого боку. Критик — се в його розуміню кіт, а письменник миш; миш-письменник сидить собі в своїй дїрці та „творить“; нараз кидаєть ся на нього нї звідси, нї звідти критик-кіт — і миш-письменник пропадає! І що се справді за письменник, що бачить „глузу“ критику, а все таки „зѣупиняєть ся“ в дальшій праці? Здорова критика кождому авторови принесе хосен, хиба він умисно не хоче на неї зважати і нею користувати ся, а „глуза“ нї одному не зашкодить. Ми в кождім разі радимо авторови, без огляду на те, як він віднесеть ся до сеї ради, щоби перестав збогачувати нашу бідну драматичну літературу, бо його твори не можуть ніяк уважати ся збогаченєм, лише засьміченєм нашої літератури, особливо такі, як „Т. Шевченко“, де не видно нї крихти таланту, а що найбільше „добру волю“ до „твореня“. Понадто автор нарікає ще на „язычний хаосъ“, „якій теперъ у насъ галицкихъ Русинѣвъ существує и котрый до того довѣвъ, що що Русинъ, то иншій языкъ и инше русске письмо“; се одначе не стоїть йому на перешкодї в одній брошурці уживати не менше як ... три „язики“: в передмові один, найбільше зближений до народнього, галицького, а в „драмі“ два: одним говорить пр. Катря, Шевченко, другим Пантелеймон, Жуковский і т. д.

Маємо отже вже і в галицких „драмах“ языковий утравізм, який існував доси лише в Росії.
В.

Переклади з української мови. Словацька газета „L'udové Noviny“ надрукувала в 51 ч. за сей рік переклад „Сяньої книжечки“ В. Стефаника п. н. Modrá knížka“. В тій самій газеті ч. 54, надрукований також переклад оповіданя: „Novina“. Оба переклади зладив F. V. В.

Deutsche Litteraturzeitung, поважний критичний орган видаваний у Липську Тайбпером. подає в ч. 9 за р. 1903 простору рецензію Л. К. Геца на працю В. А. Чаговця про препод. Теодосія Печерського. Рецензент підносить важність самої теми та вартість праці, не вважаючи на такі хиби, як незнанє деяких важних новійших видань та підручників.
І Ф

Збірне виданє оповідань Ів. Франка. А. Хойнацький, накладчик цілого ряду книжок наших авторів, оголосив сими днями проспект на збірне виданє оповідань І. Франка, до якого не вйдуть лиш ті оповіданя, що вийшли або мають вийти накладом „Видавничої Спїлки“. Виданє обійме на разі 10 томів беллетристики і два томи праць наукових з обсягу історії літератури та критики. Цїла серія з 12 томів, кождий в обемі до 10 аркушів 8-ки, вийде друком до кінця 1904 року; перші 6 томів будуть готові ще в сїм році. Се нове виданє буде містити обік передруків давнійших оповідань також цілий ряд нових або доси недрукованих, і то так, що кождий том обік давнійших буде містити також нові твори. До кін-

ця мая с. р. вийдуть у світ три перші томи п. н.: Т. I. Добрий заробок і інші оповідання. Т. II. Парталаха і інші оповідання. Т. III. Малий Мирон і інші оповідання. Дальші томи будуть містити: Т. IV. З бурливих літ. Т. V. Над Черемошем. Передплата на всі 12 томів на пліхшім папері виносить з пересилкою 16 кор., на ліпшім папері, оправлено по 3 томи разом у крашу оправу, з пересилкою 24 кор. Видане не має спільного титулу, кождий том творить для себе окрему цілість і продає ся також окремо, на пліхшім папері в оправі по 2 кор., на ліпшім папері в оправі по 3 кор. Перші три томи видання будуть вислані лише тим, що зложать бо тай половину передплатної ціни.

III. З громадського життя.

Еміграція цілого села. Селяне с. Шаровки, Харківської губ., як подає „Южный Край“, продали свою землю місцевому ділчичеві Кенігу і набули собі нову — в Уфимській губ. Там буде засіяно на їх кошти 200 дес. жита; землю, 6.000 десят., Шаровці набули від одного з приватних власників землі, який і згодив ся поіклувати ся про засів до їх переїзду на його землі. Шаровці мають думку почати переїзжать на початку квітня, розбившись на 3—4 партії; усіх виїжає до 1200 душ (майже 300 родин), і для їх переносин потребуєть ся кілька тягарових залізничних поїздів; частина вагонів буде занята силою домашнього скарбу, хатніх річий і сільсько-господарських приладів. Лишаючи рідне попелище, Шаровці

одначе відчувають якусь бадьорість і покладають чимало надій на ліпшу будуччину: велика кількість землі, купленої їми в Уфимській губ., майже в 5 раз більша як доси, малює їх уяві принадні перспективи. Та в дійсности їхні надії будуть так само марні, як і тих сотень і тисяч наших Українців із Київської, Полтавської та Харківської губ., яких чимало вже перебрало ся в Уфимську губернію. Минулого літа нам трапляло ся побувати в деяких селах Уфимської губ. як раз в тій місцевости, де наших людей єсть чимало. Живуть вони дуже убого, ледве-ледве животіючи. Землі хоч і багато (відповідно до поділу на Україні), та обробляти її нема кому і нема чим. А головне, хоч ґрунт і не зовсім злий (далеко не першого розбору, бо сей давно в руках дідичів та Башкирів і Татар губольців), але добрі урожаї дуже рідко трапляють ся тому, що, як нам розповідали, багато приходить ся терпіти від стихійних явищ: сильні сніги, дощі, град, ранні морози весною і в осени і т. и. Сіяти можна лише жито, просо, гречку; овес дуже рідко виходить через пізні весняні морози. Городиня, без якої наш селянин не може ніяк обійти ся, майже не існує; садів таки зовсім не має (вишні, напр. привозять із Самари — за 600—1000 верстов). Такі лихі фізичні умови існуювання за кілька років цілком руйнують добробут емігрантів, і вони або мріють про те, щоб повернути до дому, або шукати ще десь иншого місця — в Сибірі, в Томській губ. Що до їх побуту, то з етнографічного боку вони не підлягають жадним змінам; те-ж

саме українське життя, та-ж мова, звичай, одіж... Живуть звичайно окремими хуторами, іноді складають і село — звичайно, невеличке, дворів 20 - 30 (взагалі, і інші — великоруські села там не більші; татарські тільки мають іноді 100—200 дворів). *В. Д.*

Еміграція в Америку. В протязі 1902 р. до Північних Сполучених Держав виїмігрувало 69.620 Поляків (в тій кількості 19.252 жінки); вони складають 11% загальної кількості емігрантів — 648.743. Ще більший % припадає на Італійців (28%). Литовців емігрувало за рік 11.629, Русинів — 7.533. Серед Американців в останні часи виникло стремління обмежити приплив емігрантів. До конгресу внесено біль про недопускання в Сполучені Держави карних і головних переступників, хорих, законтрагованих робітників, анархістів, людей неморальних і неграмотних. Се обмеження, коли тільки воно буде ухвалене, тяжко відкликнеться на еміграційному рухові: Поляки-емігранти видають 32% неграмотних, Литовці — 40%, а Русини 48%. *В. Д.*

Народний дім у Харкові. 2-го лютого ст. ст. в Харкові, на Кінній площі (на передмістю) відбулось отворення Народного Дому. Він розмірами менший Київського, але дуже гарний і просторий. Міська управа постановила, в память 40-ліття увільнення кріпаків, що року видавати на удержання Дому 2000 рублів. Книгарня і бібліотека знаходять ся в заряді Товариства грамотности, їдальня і чайна — попечительства про народню тверезість, театр віддано товариству аматорів

сценічної штуки, товариству аматорів хорового співу і музикальному гуртові. На торжестві отворення Дому було багато люду, було сказано чимало промов. *В. Д.*

Власть тьми... „Новости Дня“ одержали телеграму від антрепренера Рязанського театру д. Рудзевича: „Поліцмайстер зажадав подати йому цензурований примірник „Ревізора“ Гоголя.“ Дуже типічно для російських порядків: поліцейський управитель губерньського міста не чув навіть про Гоголя, про те, що він 60 років уже як у могилі, а його пєси більш 7 десятків літ на сцені!

В. Д.

Цікава статистика. Цікаві дані про зріст передплатників на російські періодичні видання знаходимо в фелетоні д. Н. Енгельгардта в „Нов. Времени“. Як каже автор, „Голос“ в часи найвишого розцвіту мав 36.000 передплатників. В 80 рр. „Голос“ упав, але тоді він не мав уже сього числа. В останні 15 літ минулого віку головну ролю в московській пресі відгравали „Русскія Вѣдомости“, а в Петербурзі розвинулось „Новое Время“ А. С. Суворина, яке на початку ХХ в. мало коло 65.000 передплатників. Таким чином зріст передплатників на газети за століття виглядає в цифрах так: 1800 — 1812 р., 4000 — 1815 р., 9000 — 1857 р., 15000 — 1866 р., 26.000 — 1878 р., 65.000 — 1902 р. Що до часописів (журналів), то в р. 1862 „Современник“ мав 6658 передплатників, „Русскій Вѣстникъ“ — 6100, „Отечественныя Записки“ (першої редакції) — 4350. Потім в р. 1876 „Вѣстникъ Европы“ мав 6179; „Отеч Запи-

ски" — тільки 5926, а „Дѣло“ усього 4704. Взагалі для другої половини століття середній успіх — 4000 передплатників, дуже добрий 6000—7000. Правда, „Русская Мысль“ в 80 рр. доходила до 10.000, а „Жизнь“ при кінці століття, здасть ся, до 15.000. Та взагалі зріст передплатників „грубих“ журналів не можна рівняти з ростом газети та ілюстрованих щотижневиків із додатками, які иноді доходять до 200 тисячок (напр. „Нива“ Маркса). *В. Д.*

Фреквенція на Петербурзькому університеті. Петербурзький університет, заснований в 1819 р., нині найчисленніший в Росії. Зі справоздання за минулий рік видно, що професорська корпорація складалась з 33 звичайних професорів, 11 надавичайних, 26 пенсіонованих за вислугою 30 літ, 3 лектори нових і східніх мов, 4 учителів, 110 приват-доцентів, 1 препаратор на кафедрі фізики, 21 ляборантів, 35 хранителів кабінету, 13 асистентів, 1 прозектор, — а усіх 240.

Студентів д. 1 січня 1902 р. було 3708, сторонніх слухачів 67; усього 3.775; в протязі 1902 р. вступило 1205 (з гімназій 864, інших університетів 91, духовної семінарії 4, інших шкіл 45 та назад прийнято до університету (з виключених) 201); вибуло 1160 душ: 689 за скінченням курсу і 471 нескінчивши, таким робом на 1 січня 1903 р. студентів було 3753, і сторонніх слухачів 102, а усього 3.855 душ. До бібліотеки університету прибуло 4746 книг в 8954 томах; зараз вона складаєть ся з 149.320 назв в 315.681 томах (вартість 724.514 руб.). *В. Д.*

IV. Некрольоґ.

Дня 14 марта с. р. умер у Білграді у 55-ім році життя сербський політичний письменник і драматурґ Матій Бан. Політичну і літературну діяльність свою розпочав він 1845 р., коли князь Караджорджевич покликав його на учителя своїх доньок. Підчас малярської революції в 1848 р. він їздив із припоручення князя до Карлівців і Загребу в справі загального повстання Сербів і Хорватів проти Малярів. Опісля виїхав він до Дальмації і Чорногори, де організував повстання полудневих Славян проти Турків, але безуспішно, через що мусів назад вертати до Білграда, де й віддав ся публіцистиці та літературі. Він написав цілий ряд політичних статей, де ширив особливо гадку злуки полудневих Славян (ліризм). Як драматурґ займав ся він головню історичними сюжетами і полишив по собі цілий ряд історичних драм, із яких важніші: Смерть царя Вукашина, Іван Гус, Марта Борецька, Ванда польська королева, і ин. *В.*

Від Редакції.

В справі нашої нар. мови. Від одного з наших співробітників дістали ми ось яке письмо: „Йно що одержав я ЛНВ. за цьвітень. Дивуюсь Вашій звичці, панове, диктаторувати в справі що до мови! Напишеш подоріж — тобі виправлять подорож; запорізьський на запорозький, прийдешний має бути конче будучий etc. etc. Бере мене сумнів, що таке нівеляторство користо ви-

дібесь на письменстві. Хіба різні місцеві говірки шкодять порозумінню Русинів з Українцями? Мені дороге напр. кожне слівце гуцульське народнє, чом би й Вам не пошанувати иньшим разом й наші скарби язикові, хоча би і не випадало їх у себе чувати? *Петро Перекидько.*

Подібні голоси доходять нас частійше, тим то ми вияснимо наше становище отут, намись окремо відповідати всім тим, що звертають ся до нас у сій справі.

Вперед що до диктаторства. Кожда редакція має обовязок дбати про чистоту й добірність мови у своїому виданю на стільки, аби видавництво не виглядало занадто перісто, а скільки можна було одностайне що до мови і правописи. Що наша редакція не виконує одначе сього права безоглядно, се побачить кождий, хто хоче і вміє читати. Не треба бути навіть тонким фільольоґом, аби прочитати в нашім журналі одну сторінку і сказати: се писав Галичанин, а се російський Українець. Значить, різниця між письменниками в обох сторін Збруча в мові не затираєть ся і редакція ніякому авторови не перероблює мови на своє копито; се неможливе не тільки в принципіальних, але й в чисто фізичних причин. З другого боку редакція стоїть таки на тім становищи, що літературна мова всіх наших письменників, без огляду на політичні границі, повинна бути одна; через те по можности усуває вона різні язикові екстраваґанції, які часом трафляють ся у деяких письменників, але лише в докладно означених границях, поза які не переходить. Д. П—о говорить,

що різні місцеві говірки не шкодять порозумінню „Русинів з Українцями“. Певно що ні. Але як пояснить він таку появу, що кождий пересічно інтелігентний Галичанин, особливо всякі урядники, не хотять купувати чисто українських видань, мотивуючи се тим, що вони писані „по українськи“, а тим менше хотять їх читати. Коли ж би він почув іще різні розмови на сю тему галицьких „автіукраїнців“, тоді певно змінив би свій погляд у сій справі. Недавно знов повідомили нас російські Українці, що вони хотять видати оповідання д. Стефаніка, але з тим, що мусять позмінювати в них поодинокі слова, незрозумілі для більшости українських читачів. Чому-ж се так, добродію П—о? Вкінці ми знаємо, що є галицькі письменники, яких твори читають ся без перешкоди в Україні, і є українські, яких твори не стрічають опору в Галичан. Що-ж се за знак? Власне такий, що вказує можливість одної літературної мови в нас, вільної від диялектичних примішок та непотрібних новотворів. За такою мовою встоює також редакція і до такої повинні стреміти всі наші письменники, що не хотять попасти в як найскорше забуте, а що в нас можна обсервувати на всяких Гушалевицах, Дідицьких і т. и.

Деякі з наших співробітників думають також, що як вони насаджать як найбільше незвичайних слів або диялектичних примішок у свої писаня, то сим збогатять нашу мову. Вони забувають одначе, що наш журнал не видаєть ся для фільольоґів, що в ньому ніхто не буде слідити спеціально за словами та формами, лише за змі-

стом та що для фільольогічних студій є окремі видання Наук. Тов. ім. Шевченка, які видає фільольогічна секція, куди вони й повинні з такими річами звертати ся. Вони забувають дальше, що наш журнал не може бути жерелом для студійованя мови, лиш есенцією тих студій, яка обявляєть ся власне в їх найвишнім викладнику — в готовій, всесторонно виробленій, літературній мові, якою кожний письменник повинен вповні володіти.

Завважимо вкінці, що такі форми, як подоріж, запорізьський і ин. се не збогачене мови, бо се тільки фонетичні нюанси, яких не перепустить ніяка редакція, що не бажає мати в себе вавилонського „столпотвореня“ власне що до форм. Редакції відомо дуже добре, що корінь **o** переходить у поодиноких диялектах на **i**, **и**, **у**, або на діфтонги зложені з **o** і иньших самозвуків, або вкінці лишавь ся незмінним. До чого би дійшло одначе, коли-б редакція намись сталих уже літературних форм стил, міст, віл і ин. почала уживати стол, мост, вол; стил, мист, вил; стул, муст, вул; стуол, муост, вуол і т. д. ? А те саме можна сказати і про подоріж та запорізьський. Надто деяким людям видаєть ся, що вони знають не тільки літературну мову докладно, але й диялекти, а що вони до того конечно хотять іще й „збогачувати“ її, то уживають навіть таких форм, як: стіла, міста (від міст), кіня, віса, ніжа (ніс, ніж), і стоять на тім, аби їх не змінювати і покликають ся, що їх чули там і там, хоч із огляду на характер нашої мови такі форми в ній неможливі і дійсно не

існують, крім в уяві тих, що їх уживають. А се дотикає й иньших форм і слів, про які зрештою не місце тут говорити.

Ще в справі редакційних поправок. Др. Володимир Левицький, якому ми отсим складаємо щиру подяку за те, що подає в нашім Вістнику перекладом цінні й інтересні розвідки німецьких учених про найновіші здобутки фізики, вважає потрібним два рази прилюдно (раз листом відчитаним на загальних зборах Наук. Тов. ім. Шевченка, а тепер у Ділі) виступити з докорами на адрес редакції Л. Н. Вістника поперед усього за язикові поправки, роблені в його працях, а далі й за иньші річи. Лишаючи на боці ті иньші річи, прим. осуд вартости поодиноких творів друкованих у Л. Н. Вістнику, ми скажемо лише кілька слів про поправки, які ми робили в перекладах д-ра В. Левицького. Справді так, ми робили поправки, і крім тих, які вичислив др. Левицький, ще прим. ось які. Ми перемінювали систематично ту на тут, гадку на думку, навідворот на навпаки, другий (в значіню „der Andere“) на иньший, право (в значіню „das Gesetz“) на закон, випадок на проміне, проміне на випадок, лучі на проміне, пониманє на розумінє, совершено на доконано, свойства на прикмети, до тепер на доси, „стягає на себе увагу“, на „звертає п. с. у.“, „вв'язуване тепла“ на „вितворюване тепла“, стосунки на відносини, фіолетне на фіолетове, мимо сего на про те і т. д. З фрази д-ра Левицького „не думаю ту пробувати робити розділ через дефініцію“ ми зробили: „не думаю тут робити розділ при помочи дефініції“; зам. в головних чертах

ми дали в гол. точках; зам. прецизного ми дали докладного; зам. в істоті ми дали в самій річі; зам. „паколи так є“ ми дали: „коли воно так“; зам. „вони є різними формами руху“ ми дали: се ріжні ф. р.; зам. „перевести одні в другі“ ми дали: п. одні на другі; зам. „так довго, доки“ ми дали: доти, доки; зам. подиву достойних ми дали: п. гідних; зам. находить примінене ми дали: має пр.; зам. „машина парова перетворює тепло в рух“ ми дали: парова машина пер. т. на рух; зам. „динамомашинна сей послідний замінює в електричність, яка з своєї сторони може стати знаменитим средством до огрівання“ ми дали: „д. замінює рух на ел. яка своєю чергою може стати прегарним способом огрівання“; зам. „знова повертає в рух“ ми дали: знов переходить на рух; зам. неподвижним бігуном в явищ миваню ми дали: непохитним бігуном у зміні явищ“; зам. „тепло, яке є в силі кільограм води . . . огріти“ ми дали: „тепло здібне огріти к. в.“; зам. „прояви дадуться взаїмно перемінити“ ми дали: прояви можна перемінити одні на другі; зам. „після сего, чи ту іде о сьвітло“ ми дали: „відповідно до того, чи тут ходить о сьвітло“; зам. в сей спосіб ми дали: таким способом; зам. „не журячись однак глибоше про істоту матерії“ ми дали: „не запускаючись одначе глибоше в питанє про істоту матерії“ і т. д. Др. В. Левицький вибачить нам, коли ми не будемо вдавати ся в мотивоване тих поправок. Заразом просило його прийняти наше щире запевненє, що ми зовсім не вважаємо себе одиноко компетентними судити про чистоту нашої мови, але

як видно з висше наведених проб його перекладу маємо деякі підстави вважати його далеко компетентнішим на полі фізики й математики, ніж на полі язикознавства.

З а я в а.

В „Комарі“ з 1. червня 1903 року появил ся вірш п. з. „Без маски“, з якого виходить, немов то автором сатиричної збірки, виданої недавно в Коломні, а затитулованої так само „Без маски“ єсьм — я.

Занадто високо ставлю поезию, щоби її уживати до гумористичної полеміки з незвісними авторами, тому заявляю коротко, що я „Без маски“ ані не писав, ані не видавав, то-ж і всякі глузования на тему Франко-Ленкий не мають ніякої основи

Сподіюсь, що наша читаюча суспільність поробить собі дальші висновки в тій справі і оцінить гідно вчинок пана П. Т. що безпідставно чіпає ся людей, як сліпий плота. Коли він тим способом думав викликати ворожнечу між Др. Франком і мною, то дуже перечислив ся. Треба бути дїтваком, щоби звертати увагу на злобницькованя зпоза редакторського плота. Коли ж хотів тим чином знеохотити мене до дальшої літературної праці, то помилив ся так само. Знаю свій талант і розумію завданє, яке він на мене вкладає, тому без огляду на всякі епіграфи, парафрази і більш або менш неприхильні критики піду своїм шляхом, а чи зроблю я чотири кроки вперед, чи більше, та чи вийду на гору, чи ні — се покаже будучність.

Богдан Ленкий.